

Kazalo

1 UVOD	2
2 TEORIJA	5
2.1 ZGODOVINSKI ORIS.....	5
2.2 OPREDELITEV.....	10
3 PETANOV AFORIZEM	33
3.1 PREDSTAVITEV OPUSA.....	34
3.1.1 Prepovedane parole (1966).....	34
3.1.2 Slečene misli (1969).....	35
3.1.3 Avtobiografija (1972).....	36
3.1.4 Telefonski imenik (1974).....	39
3.1.5 Izbrani aforizmi (1981).....	40
3.1.6 Tisoč in en aforizem (1986).....	43
3.1.7 Aforizmi od A do Ž (1989).....	44
3.1.8 Pred nami potop (1992).....	45
3.1.9 Do amena in naprej (1994).....	46
3.1.10 Koledar aforizmov (1995).....	47
3.1.11 Prevodi, adaptacije in nagrade.....	49
3.2 AFORIZEM KOT BESEDILO.....	55
3.2.1 Presupozicije.....	57
3.2.2 Postopki.....	61
3.2.3 Tematika.....	71
4 SKLEP	76
5 VIRI IN LITERATURA	79

1 Uvod

Ni kulture starega Orienta in antike, v kateri med literarno zapuščino, pa čeprav z literarnovednega stališča na obrobem mestu, ne bi našli modrostnih izrekov, pregovorov, gnom ... Vsaka kultura izoblikuje svoje širše kulturno in znotraj njega tudi literarno izročilo, ki ga posreduje naslednjim rodovom in njihovem novemu branju. Gnomična proza ima v kontekstu kulture poseben položaj, ker deluje kot zastopnik vrednot, najpomembnejšega in najdragocenejšega, s svojo kratkostjo izraža zgolj bistveno in na način, ki se dostikrat kaže kot aksiomatski.

Sodobni jezik in sodobna literatura se v sinhronem pogledu v marsičem kažeta kot medbesedilni splet pregovorov, klišejev, metafor, citatov, ki so nekoč, v nekih prejšnjih dobah, izražali neko spoznanje, okus, modrost, mišljenje ... Današnja kultura, ki pa jo opredeljuje postmoderna paradigma, pa svoj odnos do izročila najbrž še poudarjeno parodično markira. Literatura ne govori le o stvareh zunaj literature, precej tematizirano vase sprejema elemente in strukture literarnega izročila. Še več: postopek, ki veže postmoderno lepljenko, je mnogokrat parodija. Zato se mi je zdelo smiselno v obravnavo gnomične proze priključiti medbesedilnostni vidik.

Aforizem med kratkimi gnomičnimi oblikami zbuja posebno pozornost, privlači s svojo jedrnato kratkostjo, stilno zgoščenostjo, poantirano ostrino, družbeno aktualnostjo, prevratniško paradoksnostjo, živo duhovitostjo, z medbesedilnim figuriranjem in celo z modnostjo. Z združevanjem literarnega,

filozofskega, didaktičnega, družbeno aktualnega ... spodbuja k spraševanju o mejah med temi področji. Kakšna je pravzaprav njegova vloga v družbi, ali naj nam s svojim obrobim statusom v literaturi velja za anahronizem? Kakšna je narava njegove literarnosti? Mnoge zbirke aforizmov in njihovo dnevno pojavljanje v časopisih in revijah - pa tudi pojav grafitov, ki so si kljub svoji zvezanosti s subkulturo že utrli pot v antološko zbirko¹ - pomenijo izziv, da ponovno pregledamo tudi svoj horizont razumevanja literature in njenih odnosov do družbe, vrednot, filozofije, življenja ... Naj to misel podkrepim z Zlobčevo izjavo v intervjuju s Petanom, da se aforizem »najbolj prilega sodobnemu človeku, ki se zelo rad odloča za selekcijo, včasih celo samo še sentenčne oznake, simbole ...«. ² Ali če navedem Cioranov aforizem: »Aforizme negujejo le tisti, ki so spoznali strah sredi besed, strah, da bi se z vsemi besedami sesuli.«³

Kako je z literarno in kulturno tradicijo povezan aforizem in njegov razcvet v sodobni kulturi? Ali drugače, v jeziku in dometu te naloge: zanima me, kako pogosto, s kakšnim učinkom in namenom se aforizmi medbesedilno navezujejo na druga literarna dela, na citate pomembnih osebnosti in na druge v naši kulturi ustaljene in prepoznavne vzorce mišljenja, vedenja, govorjenja in modeliranja sveta.

V prvem, teoretičnem delu naloge predstavljam stanje raziskanosti aforizma - kratko zgodovino vrste v evropskem merilu ter njene razlikovalne

¹ David Tasič, *Grafiti* (Ljubljana: Karantanija, 1992).

² *Sodobnost* 45, št. 1/2 (1997), 45-55.

³ Emile Cioran, Silogizmi bridkosti: 1952: Atrofija besede, *Nova revija* 14, št. 162 (oktober 1995), str. 66-72.

lastnosti v odnosu do drugih kratkih gnomičnih proznih oblik, kakor sta jih skušala opredeliti zlasti tradicionalna literarna veda in strukturalizem.

V drugem, praktičnem delu naloge obravnavam Petanov aforizem. Opišem posamezne aforistične zbirke, odmevnost ter njihov kontekst. V največkrat zapisanih aforizmih razbiram postopke, s katerimi so oblikovani. Pri tem se osredotočim na razmerje aforizmov do predstav in pričakovanj, priklicanih vanje s pomočjo aluzij, do parafraziranih citatov, pregovorov, gesel ter drugih besedil in kulturnih modrosti. S pomočjo strukturalizma, teorije medbesedilnosti, leksikologije in frazeologije razlagam postopke koreliranja s presupozicijami, prevladujočo perspektivo in tematiko.

2 TEORIJA

Zaradi svoje zavezanosti družbenemu, etičnemu in poučnemu gnomična proza v svojem osrednjem delu današnjemu pojmovanju čiste literature ne ustreza, ampak ima lahko kvečjemu status polliterarnosti, njeni cilji so precej bolj neposredno povezani z življenjem, ravnanjem, splošnim mišljenjem, kot bi lahko to pripisali večini sodobne literature, ki je utemeljena v estetskem doživljanju in organski sintezi estetskega, etičnega in kognitivnega v umetniško strukturo, ki se notranjeformalno izrazi v eni od treh literarnih zvrsti.⁴

2.1 Zgodovinski oris

Izraz aforizem (gr. ἀφορισμός *omejitev, definicija, misel*) je znan od Hipokrata dalje.⁵ Njegovo delo *Corpus Hippokratikum* prinaša kratke, jedrnato podane zdravstvene, diagnostične in zdravilske nasvete, nekateri od njih pa zadevajo tudi življenje nasploh. Hipokrat je pod vplivom sofistike zdravilstvo, ki ga je do tedaj obvladovala magična svečeniška medicina, postavil na temelje

⁴ Prim. Janko Kos, *Očrt literarne teorije* (Ljubljana: DZS, 1994).

⁵ Zgodovinski pregled povzemam po: *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte* (Berlin, 1982); *Rečnik književnih termina* (Beograd: Nolit; Institut za književnost i umetnost v Beogradu, 1985), Peter Krupka: *Der polnische Aphorismus* (München: Verlag Otto Sagner, 1976), 46-81; Franz H. Mautner, *Der Aphorismus als literarische Gattung: Der Aphorismus* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1976), 19-74; teoretični pregled pa poleg prej naštetih še po: Silva Trdina, *Besedna umetnost II* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1981); *Literatura* (Ljubljana, Cankarjeva založba, 1987); Matjaž Kmecl, *Mala literarna teorija* (Ljubljana: Borec, 1976); J. A. Cuddon: *A new dictionary of literary terms* (Penguin reference book, 1979).

opazovanja in izkušnje. Pomen izraza je bil še v srednjem veku vezan na medicinsko področje,⁶ v novem veku pa se je razširil.

V renesansi je izraz prodril v nacionalne jezike, najprej v italijanščino kot *aforismo* v 13. stoletju, v francoščino v 14. stoletju kot *aphorisme*, v 16. in 17. stoletju kot *aphorism(e)*, *aporisme*, v angleščini je v 16. stoletju znana oblika *afforysme*, v 17. pa *aporisme*. Razmeroma pozen prevzem izraza v nemščini je povzročil, da sta bili besedi *Aphorismus* in *aphoristisch* ob prevzemu iz latinščine in francoščine že zasičeni z bogato in raznotero pomensko vsebino.

Vzporedno s prevzemom izraza v nacionalne jezike je potekala razširitev pomena. Začetek aforizma v modernem pomenu, pri katerem povezanost z medicino ni več bistvena, ampak gre za »jezikovno in miselno zaostren stavek, ki izraža kako spoznanje v zavestno pretirani, včasih tudi paradoksnih formi«,⁷ kar je v renesansi doseženo z deli Erazma Rotterdamskega in Francisa Bacona. *Adagia*, delo Erazma Rotterdamskega, v katerem so zbrani reki latinskih klasikov, je pomenilo prelom s sholastičnim izročilom. Dobro stoletje kasneje je Bacon njegovo delo nadaljeval, njegova aforistika se je usmerila proti skrepenelim, okostenelim miselnim sistemom, proti sistemom, ki preprečujejo samostojno mišljenje, v tem primeru proti sholastiki in aristotelizmu. Proti čisti spekulativni metafiziki je Bacon postavil metodo opazovanja in eksperimenta, s

⁶ Znano srednjeveško zbirko aforizmov v latinščini v verzih, vezanih na medicinsko področje, je leta 1066 napisal zdravnik Joannes de Mediolano, utemeljitelj medicinske šole v Salernu. - Kasnejša zbirka aforizmov v tej tradiciji je zbirka Holandca Hermanna Boerhaaveja, izdana v Leidnu šele leta 1708 oziroma 1709; podaja zgoščen povzetek takratnega medicinskega vedenja, dragocenega za študente medicine.

⁷ *Literatura* (Ljubljana: CZ, 1987⁴).

pomočjo katere naj se znanost podreja razpolaganju ljudi.⁸ Po Baconu je cilj znanosti dobro ljudi in vsaka znanost se začneja z odstranitvijo predsodkov, ki lahko segajo od posamičnih načinov mišljenja do celih filozofskih sistemov. Funkcija renesančnega aforizma ostaja v temeljni naravnosti enaka izvorni: vračati človekovo dejavnost prvotnejšemu dožemanju, trgati jo iz ustaljenosti, okostenelosti, jemati ji status (sistemske) vrednote, ki ne dopušča dvoma.

Naslednjo stopnjo v razvoju aforizma so prinesli francoski moralisti,⁹ ki so aforizem povzdignili v zavestno negovan tip in mu začrtali krog stilističnih možnosti.¹⁰ Dosežki Montaigna, Vauvenarguesa in še posebno La Rochefoucaulda pod oznakami maximes, réflexions, sentences, pensées so dobili kanoničen pomen. *Misli (Les Pensées)* Blaisa Pascala so nastale iz približno 1000 fragmentarnih, neurejenih misli, ki so ostale od neuresničene zamisli za *Apologijo krščanstva*. So različno dolge, od stavka pa do nekaj strani. La Rochefoucauld je 1664 izdal *Razmišljanja ali sentence in npravne maksime (Reflexions ou Sentences et Maximes morales)*; delo obsega skupaj 516

⁸ Krupka (*Der Aphorismus als literarische Gattung*) polemizira z Mautnerjem (*Der Aphorismus als literarische Gattung* in geslo aforizem v *Lexikon der deutschen Literaturgeschichte*, oblikovano po njegovih raziskavah), ki vidi Baconovo zaslugo v tem, da je prvi z aforizmom kot obliko znanstvenega sporočila nasprotoval sistematičnemu mišljenju. Krupka pa dokazuje, da Baconovega razlikovanja med »aforistično« in »metodično« znanostjo ne moremo prenesti na opozicijo med aforističnim in sistematičnim mišljenjem ter s tem na sistematično in aforistično filozofijo. To bi pomenilo reducirati aforizem na metodični postopek, Krupkova teza pa je, da se aforizem ne usmerja metodično proti sistematičnemu mišljenju samemu.

⁹ *Francoski moralisti: Pascal, La Rochefoucauld, La Bruyère, Vauvenargues, Montesquieu, Chamfort, Rivarol*, spremna beseda in izbor Djurdja Flerè (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1977; Knjižnica Kondor 166).

¹⁰ Mautner; P. Krupka francoskih moralistov ne omenja, ker se njihove kratke oblike pojavljajo pod drugimi imeni in se postavlja vprašanje, kaj od tega so aforizmi in kaj sentence ter maksime in če je tako razlikovanje sploh mogoče oziroma smiselno. V nasprotju s tem pa jih pod geslom aforizem omenja (in našteva) večina drugih del, med drugim leksikon CZ *Literatura*,

maksim. Jean de La Bruyère je 1688 izdal *Značaje* (*Les Caractères*) kot dodatek k prevodu Teofrastovih *Značajev*. Vauvenargues je pomemben s svojim delom *Razmišljanja in maksime* (*Réflexions et maximes*), ki je izšlo leta 1746. Montesquieujevo delo *Zvezki* (*Cahiers*) je bilo izdano šele leta 1941 – gre za zbirko zapiskov in beležk iz let 1716-1755. Chamfort je znan kot avtor del *Maksime in misli* (*Maximes et Pensées*) in *Značaji in anekdote* (*Caractères et anecdotes*). Antoine Rivarol je napisal delo *Maksime in pamfleti, anekdote in domislice* (*Maximes et pamphlets, anecdotes et bons mots*), izdano je bilo šele 1964.

V 17. in 18. stoletju so bili pomembni tudi Španci (B. Gracián) in Angleži, naslednji pa so k razvoju prispevali Nemci, med njimi najprej Georg Christoph Lichtenberg. Temelji njegovih aforizmov so na izkušnji temelječe oblike sekulariziranega pietizma: zanj je po eni strani značilna introvertiranost in zamišljenost, po drugi pa strastno opazovanje ljudi in iskanje brezen človeške narave. Poleg tega, da ne zastopa nobenih pozitivnih vrednot, je bila Lichtenbergova aforistika pogosto izpostavljena kritiki, da je fragmentarna, nesamostojna in zato neprimerna za objavo. Predvsem epigram je kot priznana in razširjena satirična kratka oblika preprečeval vdor nove izrazne oblike. Tudi Friedrich Schlegel je lahko svoje aforizme objavil šele potem, ko je iz njihove fragmentarnosti napravil pozitiviteto (imenoval jih je fragmente) in jih kot novo izrazno obliko izčrpno teoretično utemeljil. Ta stopnja razvoja je dala nemški romantični fragment, v glavnem omejen na zgodnje romantike; poleg Friedricha

Schlegla jih je pisal še Novalis, vrh razvoja v tem obdobju pa predstavljajo Goethejeve *Maximen und Reflexionen*, čeprav se avtor v poimenovanju zgleduje pri klasikih te vrste, pri Francozih.¹¹

19. stoletje prinese nadaljnji razmah. V Franciji aforizme piše Valéry, v Nemčiji, odkoder so določeni odmevi prihajali tudi na slovanski jug že v romantiki, z njimi nadaljuje Heine, dokler se posebno ne izkažejo dela Schopenhauerja (*Parerga und Paralipomena*, 1850) in Nietzscheja (*Menschliches – Allzumenschliches*, 1878-1886). Strogo, na francoske zglede spominjajočo obliko vsebujejo aforizmi Marie von Ebner Eschenbach. Aforizmi Stefana Georgeja *Tage und Taten* prikazujejo predvsem problem pesništva. Karl Kraus postavlja umetnost aforizma v službo kulturne kritike (*Sprüche und Widersprüche*, 1909; *Die chinesische Mauer*, 1910). Na prelomu stoletja so pomembni P. Altenberg, A. Schnitzler in R. Musil, v 20. stoletju pa Franz Kafka, Stanisław Jerzy Lec, Gabriel Laub, Milan Ružička, Brane Crnčević, Dušan Radović, Milovan Vitezović, F. Picabia, K. Gibran, Emil M. Cioran, Elias Canetti ...

Aforizem pri Slovencih srečamo najprej pri Cirilu Debevcu (*Naši igralci*, 1928), s posebnim poudarkom na gledališču. O kontinuiranem razvoju govorimo

deutschen Literaturgeschichte, The New Encyclopaedia Britannica.

¹¹ Med raziskovalci obstajajo deljena mnenja o tem, ali in v kolikšni meri nam lahko fragmenti veljajo za vrsto z lastnimi značilnostmi. Mautner se sklicuje na samega A. W. Schlegla, ki govori, naj bo s fragmentom ustvarjena »čisto nova vrsta«. Poudarek postavi na »vrsta«, kar vodi k čisto literarni interpretaciji; toda Krupka meni, da šele, ko je poudarek na »čisto novi vrsti«, postane očitno, da ne gre za neko novo literarno vrsto, ampak za novo izrazno obliko zunaj literature. Že sama oznaka »fragment« s pomenom nedokončanosti opozarja na zunajliterarnost: fragmentarnost in nesamostojnost sta v nasprotju s tem, kar se od neke literarne vrste pričakuje.

zlasti od petdesetih let dalje, pod vplivom *Nepočesanih misli* Poljaka Stanisława Jerzyja Leca. Z njim in aforistiko na Poljskem obstaja podobnost – v socialističnih deželah je bil satirični, družbeno aktualni aforizem dostikrat edina mogoča družbena kritika ali vsaj odvod, prek katerega se je sproščala napetost v nedemokratični družbi. Večina domače aforistike se je najprej uveljavila v revijah. Najizrazitejši predstavnik slovenske aforistike je Žarko Petan, ob njem pa Ivo Antič, Jože Biščak, Marjan Bradač, Sonja Budna, Albin Buttolo, Ivan Cimerman, Valentin Cundrič, Franci Čeč, Franci Černe, Ciril Debevc, Tone Dodlek, Tone Fornezzi Tof, Milan Fridauer, Igor Gedrih, Ivan Godina, Benjamin Gracer, Stane Jagodič, Peter Jovanovič, Aleš Jurič, Evgen Jurič, Janez Klobučar, Andrej Kokot, Jani Kovačič, Boris Kuralt, Matija Logar, Jože Mastnak, Milena Merlak, Jolka Milič, Jasim Mrkalj, Dušan Mevlja, Miloš Mikeln, Frane Miličinski Ježek, Bogdan Novak, Jože Olaj, Jože J. Petelin, Rudi Ringbauer, Jakob Renko, Velko S. Rus, Bojan Schwentner, Ivan Simonič, Miran Skalar, Janez Sršen, Vladislav Stres, Vlado Šimenc, David Terčon, Igor Torkar, Janja Vidmar, Jože Volarič ... s knjižnimi zbirkami in revialnimi objavami.¹²

2.2 Opredelitev

Kratek zgodovinski pregled nastanka in razvijanja aforizma je pokazal nekatere njegove značilnosti. Pregovor, sentenca, apoftegma, gnoma, izrek,

¹² Igor Gedrih (geslo aforizem za *Enciklopedijo Slovenije*) pravi, da pri Slovencih govorimo sprva o posredni aforistiki v 19. stoletju pri Prešernu, F. Levstiku, S. Jenku, pozneje pa zlasti pri Cankarju, A. Gradniku, S. Kosovelu idr. Kot primer navaja verze iz Prešernove *Glose*. Najbrž je tako pojmovanje blizu Trdinovi, ki aforizme ponazori s primeri Levstika in Stritarja. – Mislim, da je izraz neustrezen, saj je preširok in precej neoprijemljiv; vsaka težno

maksima, aforizem ... in njim podobne drobne oblike so v literarni teoriji navadno obravnavane kot obrobne, polliterarne; izrazita je njihova pozivna funkcija, (psevdo)filozofskost, prevratništvo v mišljenju, didaktičnost. Pritrjujem Mautnerju, da gre za nekakšne praoblake,¹³ ki so zaradi združevanja različnih prvin povezane s samimi začetki literature. Aforizem je nastajal vedno v tesni povezanosti z življenjem in iz kritičnega odnosa do konkretne družbe, zato se ga ne da omejiti na čisto literaturo.

Razvojne različice so imele različna imena (aforizem, maksima, sentenca, misel, fragment ...), ki so bila odvisna od poimenovalne tradicije v posameznih jezikih in družbah ter od literarnega obdobja. Že iz zgodovinskega orisa je bilo razvidno, da obstajajo določena razhajanja o tem, ali definirati aforizem kot samostojno (literarno) vrsto ali zgolj kot obliko kratke gnomične proze. Ta razvojni in terminološki problem izpostavljam zaradi nadaljnje razmejitve aforizma od maksime, sentence, pregovora ... Najprej o tem, kako je aforizem definiran v slovenskem prostoru.

Silva Trdina¹⁴ znotraj lirike med pesmimi s stalno vsebino in obliko najprej obravnava antične oblike, med katerimi našteje naslednje: žalostinka ali elegija, oda, hvalnica ali himna, slavospev ali ditiramb, psalm, puščica ali epigram, uganka ali enigma, izrek ali gnoma. Slednjo deli še naprej na

izražena misel v poeziji, tudi če postane splošno znana, nima potencialnega naboja aforizma, če naj tako razumem »posrednost«.

¹³ Franz H. Mautner, *Der Aphorismus als literarische Gattung* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1976; *Der Aphorismus: Zur Geschichte, zu den Formen und Möglichkeiten einer literarischen Gattung*), 19-74.

¹⁴ Silva Trdina, *Besedna umetnost II* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1981¹⁴), 219.

pregovor, rek ali aforizem, geslo ali moto, navedek ali citat, maksimo ali parolo. Izrek ali gnoma *»izpoveduje resnico v izrazito poučni, kratki in jedrnatih obliki. Najpogostejši izreki so: pregovor, reklo in geslo«*. Za rek ali aforizem pa dalje pravi, da *»je pravzaprav umetna oblika ljudskega pregovora. Je kratka, navadno dvo- ali štirivrstična pesmica ali en sam stavek, ki podaja kako splošno veljavno, po vsebini bogato misel, globoko domislico, življenjsko modrost, pravilo ali izkušnjo. Bistveni zanj sta klenost misli in duhovitost. Njegov avtor je vedno znan«*.

Obravnavanje izrekov ali gnom in posledično aforizmov znotraj lirike bi lahko vodilo k napačnemu sklepu, da gre za liriko v prozi. Kljub temu, da prepoznavamo v aforizmih posebno oblikovanost, pa ne moremo reči, da pripadajo liriki. Morda je za tem zadrega ob dejstvu, da gre za zelo stare, antične oblike, ki jim romantična trodelitev literarnih zvrsti, v kateri se celo prepletajo tradicionalna zunanjeformalna merila delitve z notranjeformalnimi, ne ustreza. Predstavljenim antičnim oblikam bi v današnji terminologiji prej lahko rekli vrste, saj so določene vsebinsko celo bolj kot oblikovno, najbrž pa tudi namembno, (družbeno)funkcijsko, kar jim v modelu romantične avtonomije umetnosti prinaša obrobni položaj. Izreki ali gnome so nadalje razdeljeni na pregovor, rek ali aforizem, geslo ali moto, navedek ali citat, maksimo ali parolo. Priročnik ponuja sklep, da aforizem ne more biti samostojna literarna vrsta, ampak le oblika gnome, izreka. Ta sklep potrjuje tudi dejstvo, da je v praksi večkrat nemogoče razlikovati med parolo, citatom, sentenco, maksimo in aforizmom.

Leksikon *Literatura* je geselskega tipa in hierarhizacije ne podaja neposredno, pa tudi sicer lahko vidimo, da so izrazi (poleg aforizma še apoftegma, pregovor, gnoma, maksima, fragment, sentenca) večkrat rabljeni sinonimno. Aforizem je definiran kot »*jezikovno in miselno zaostren stavek; izraža kako spoznanje v zavestno pretirani, včasih tudi paradoksnih formi. Pomembni avtorji a.: Montaigne, Gracián, Pascal, fr. "moralisti" (La Rochefoucauld, La Bruyère, Vauvenargues, Chamfort), Goethe, Schopenhauer, Nietzsche, Wilde idr.*«

Leksikon ne navaja definicij grafita, parole, misli in izreka; najbrž omenjeni pojavi v svojem osrednjem delu presegajo njegov koncept literarnosti. Zanimivo je, da grafita ne navaja noben priročnik, tako da *SSKJ*¹⁵ in *Slovar tujk*¹⁶ sploh ne poznata pomena kratke (duhovite, polemične, žaljive, ostre, aktualizirajoče, vulgarne, oporekajoče ...) izjave (misli, izreka, stavka, aforizma (?) ...), napisane in/ali narisane na zidu. Pri razlagi pojmov se največkrat pojavlja izraz izrek, in sicer pri gnomi, apoftegmami, maksimi in sentenci, ne pa pri aforizmu in fragmentu. Slednji je vezan na zgodnjo romantiko, na Schlegla in Novalisa, aforizem pa predvsem na francoske moraliste, Goetheja, Schopenhauerja, Nietzscheja in Wildeja. Poleg jezikovne in miselne zaostrenosti je izpostavljena paradokсна forma. Med ostalimi kratkimi oblikami je povezava nakazana samo z maksimo, ki je »*v mn. obliki pogosto naslov za zbirke*

¹⁵ *SSKJ*: grafit 'mehka kovina temno sive barve kovinskega sijaja'.

¹⁶ *Slovar tujk*: grafit [gr. *graphit* iz *graphein* pisati] 'mehka ogljikova rudnina kovinskega sijaja; največ za svinčnike'.

aforizmov«. To ne preseneča, saj se zgornja definicija in umestitev aforizma opira prav na francoske moraliste in njihove zbirke.

Matjaž Kmecl v *Mali literarni teoriji*¹⁷ piše: »**Kratke**, pogosto imenovane **gnomične**, poučne književne vrste bi naj bile: pregovor, aforizem/duhovita domislica, maksima/vodilno načelo, uganka/enigma. Pravilo za gnomične književne vrste je razvidno iz primerov: poučno spoznanje sporočiti s kar najmanjšim številom besed, presenetljivo izbranih in uporabljenih. Pogostna je docela nenavadna perspektiva, paralelizem-opozicija [...]; takšna posebnost perspektive je poučna – sili v spoznavanje novih, nenavadnih, vsaj nenavajenih lastnosti sicer znanih reči.«

Janko Kos v *Očrtu literarne teorije* tega vprašanja ne načinja.

Glede na to, da je bil izrek ali gnoma pri Trdinovi uporabljen kot skupno ime za kratke prozne oblike, da Kmecl izrecno in jasno govori o gnomičnih književnih vrstah in da v leksikonu beseda izrek pojasnjuje njihov večji del, lahko sklepam na hierarhizacijo pojmov v slovenski rabi. Tudi sentenca se skupaj z izrekom pojavlja pri pojasnjevanju gnome, apoftegme in maksime, povezuje pa se še s pregovorom in mislijo. Kot je bilo že omenjeno, *Literatura* gesla izrek ne pozna, čeprav *SSKJ* ta pomen zapiše na prvem mestu.¹⁸ Kot morebitni nadpomenki ostajata v leksikonu opredeljeni sentenca ali pa gnoma. Leksikon izraz gnoma pušča pomensko precej odprt, ga ne pojasnjuje, saj lahko

¹⁷ Matjaž Kmecl, *Mala literarna teorija* (Ljubljana: Borec, 1976), 300.

¹⁸ *SSKJ*: 1. 'zgoščeno izražena duhovita, globoka misel', // star. 'kar je izrečeno, povedano', 2. 'glagolnik od izreči' // jur. 'del sodbe, ki vsebuje kratko odločitev, rešitev zadeve', 3. mat. 'rešitev, do katere se pride s sklepanjem iz temeljnih resnic, načel'.

preberemo samo »*kratek izrek, sentenca, pregovor*«. Nasprotno je sentenca ožje opredeljena kot »*v bistvo zadevajoča, splošno veljavna izjava, misel, izrek. Samostojna kratka forma, lahko tudi kot sestavni del dramskega dialoga v klasični drami*«. Splošna veljavnost pa je že lastnost, ki bi jo večjemu delu aforizmov težko pripisali, sentenca ima precej jasno začrtane lastnosti in je aforizmu enakoroden, ne pa nadrejen pojem.

V skladu s slovensko terminološko tradicijo se odločam za grški pojem gnom- (navsezadnje tudi zato, ker gre za isti koren kot v besedi gnoza), vendar se mi zdi primernejša adjektivna raba gnomičen,¹⁹ ker je beseda pomensko širša. In da ne bi bilo pomote, kajti ukvarjam se izključno z nevezano besedo (ne gre za verzno oblikovanost, čeprav se redki primeri strukturno poslužujejo tudi rime in aliteracije; oblikovanost je prozna), se mi zdi ustrezno jedro prilastka gnomičen izraz proza, torej je nadrejeni vrstni pojem **gnomična proza**. Preden pa povzamem splošne lastnosti aforizma in njegovo razlikovanje od drugih kratkih oblik gnomične proze, želim osvetliti vprašanje v širšem evropskem kontekstu.

Precej široko definicijo aforizma prinaša Penguinov *A dictionary of literary terms*.²⁰ Tudi zraven naštetih avtorji kažejo, kako zelo pomensko širok je pojem.

¹⁹ SSKJ razlaga pomen 'ki ima gnome' in zvezi gnomična poezija in gnomični pesnik; zdi se mi, da beseda lahko vsebuje tudi pomen 'ki se nanaša na gnome'.

²⁰ Aforizem je »zgoščeno izrekanje resnice ali dogme, jedrnata posplošitev, ki je lahko duhovita ali pa ne. Pregovor je pogosto aforističen, tako tudi maksima.« - Aristotel, Platon, Avguštin; Montaigne, Pascal, La Rochefoucauld, Chamfort, La Bruyère, Vauvenargues, Joubert, de Tocqueville, Valéry, de Chazal, Remy de Gourmont, Proust, Camus; Chaucer, Francis Bacon, Sir Thomas Browne, George Halifax, Pope, Dr. Johnson, Lord Chesterfield, William

S tem vprašanjem se je veliko ukvarjala nemška literarna veda, zlasti Mautner.²¹ Zbornik *Der Aphorismus*²² prinaša več teoretičnih člankov s tega področja, vendar je letnica izida nekoliko zavajajoča, saj so nekateri članki tudi predvojni in zastareli. Značilnosti vrste so po Mautnerju: subjektivnost, originalnost, poenostavljanje, jedrnatost in pogosto iracionalnost. Njegova definicija se glasi: »Aforizem je (1) zgoščeno jezikovno (2) utelešenje (3) osebne, (4) zunanje izolirane (5) misli.«²³

Skupne značilnosti *maximes, réflexions, pensées, paradoxes, saillies, aperçus, écarts, »le genre qu'on a choisi«, rhumbs, Maximen, Reflexionen, Sentenzen, Fragmenten, Bemerkungen, Abstraktionen, Aphorismen* pa so po njegovem: vse so majhnega obsega, običajno omejene na en stavek ali dva; so samostojne in v sebi zaključene; čeprav je pogosto vanje vtisnjen nevsiljiv, a

Blake, Coleridge, Walter Bagehot, Hazlitt, Samuel Butler, Oscar Wilde, Bernard Shaw, A. N. Whitehead, W. H. Auden; Ralph Waldo Emerson, Thoreau; Goethe, Schopenhauer, Lichtenberg, Nietzsche, Karl Kraus; Kierkegaard; Čehov; Cesare Pavese; Ortega y Gasset; Santayana.

²¹ Franz H. Mautner, *Maxim(e)s, Sentences, Fragmente, Aphorismen* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1976; *Der Aphorismus: Zur Geschichte, zu den Formen und Möglichkeiten einer literarischen Gattung*), 399-412. – Članek je mogoče najti tudi v poljščini: *Maksimy, sentencije, fragmenty, aforizmy*, Pamiętnik literacki LXIX, 1978, zvezek 4, 297-307. Drug pomemben članek o tej temi: Franz H. Mautner, *Der Aphorismus als literarische Gattung*, (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1976; *Der Aphorismus: Zur Geschichte, zu den Formen und Möglichkeiten einer literarischen Gattung*) 19-74.

²² *Der Aphorismus: Zur Geschichte, zu den Formen und Möglichkeiten einer literarischen Gattung*, ur. Gerhard Neumann (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1976).

²³ Mautner je poskušal iz zahodnoevropskega aforizma konstruirati samostojno literarno vrsto, zato je izvedel razlikovanje med zgodovino pomena besede aforizem in od njega neodvisno zgodovino literarne vrste. Po njegovem mnenju je bila oznaka aforizem do 18. stoletja uporabljana kot znanstveni (medicinski ali pravni) pojem in umetnostna oblika aforizma, ki izvira od francoskih moralistov, se je morala zadovoljiti z drugimi oznakami. Mautnerjeva opredelitev tako zapostavi »predliterarni aforizem« kot »zgolj« znanstvenega, kot »zgolj« poučnega; njegov pomen za novo literarno vrsto je videti zgolj botrski, ker mu je samo dal ime »aforizem«. - Mautnerjev namen je torej, da utemelji aforizem kot pravo literarno vrsto, to pa je mogoče le ob izločitvi razvojnih različic, pri katerih estetska funkcija še ni dominantna.

nepreslišen ritem, niso metrično urejene; izrekajo ali nakazujejo veliko z zelo malo besedami in tako spodbujajo naše razmišljanje; nekateri aforizmi dosegajo to s pomočjo skrajne natančnosti v izbiri besed in njihovi razporeditvi, tako da evocirajo misli, namesto da bi jih banalno izrekli, pri drugih je bogastvo v na podoben način uporabljenih besedah, njihovem dvojnem pomenu ali sugestivni moči aforistične metafore.

Mautner loči zaprto in odprto obliko; prvo mu predstavljata klasična maksima ali sentenca La Rochefoucaulda in njemu podobnih, drugo pa romantični fragment v smislu Novalisa in Valéryja. Poimenovanje s korenem afori- je zmagalo v Nemčiji (*Aphorismus*) in prevladuje tudi v Španiji in Italiji (*aforismo*), medtem ko je v angleščini ta raba uravnotežena z rabo izraza *maxim*. V francoščini tej odgovarjajoča beseda *maxime* pomeni samo maksimo moralistov.²⁴

Mautnerjev prispevek je bil glavna podlaga za izčrpno definicijo v *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte* - gre za vrstno estetsko umetnostno obliko (*gattungsästhetische Kunstform*). Izpostavljam samo tiste poudarke, ki jih nisem navedla že pri drugih definicijah: Prizadeva si za samostojno odkrivanje resnice in resničnosti ter za samostojno mišljenje, raziskovanje in preiskovanje. Med osnovnimi sestavnimi elementi je ambivalenca, skupno učinkovanje racionalnega in iracionalnega, kar pelje k paradoksnosti. Velik del aforizmov počiva na prevrednotenju; posluži se ga s

²⁴ Mautner si želi izbrati neko novo besedo, ki ne bi bila obremenjena z dodatnimi pomeni v nacionalnih jezikih, in predlaga izraz *rhumbs*. Navtični izraz je za naslov zbirke kratkih,

presenečenjem, pretiravanjem in zasukom. Od pregovorov se razlikuje v originalnosti.

Istega leta kot omenjeni zbornik je izšla v nemščini Krupkova²⁵ monografska raziskava Lecovega²⁶ aforizma, ki je teoretično in metodološko temeljila v strukturalni semiotiki in razširila območje svojega razpravljanja s filozofskimi²⁷ dosežki. Avtor zavrne Mautnerjevo delitev aforizma na predliterarnega in literarnega ter njegove poskuse, da bi slednjemu izbral mesto znotraj čiste literature, ter sklene, da aforizem vsaj v poljščini najbrž ne predstavlja samostojne literarne vrste.²⁸

Za slovenski pojem aforizem lahko rečem, da je pomensko zelo blizu nemškemu; ker je Lecova vloga v poljski aforistiki podobna Petanovi v slovenski, pa je to še dodaten razlog, da se lahko z določenimi pridržki, dopolnitvami in prilagoditvami naslonim na Krupkove teoretične izpeljave in definicije. V slovenščini najdemo Krupkovo opredelitev povzeto (avtor je

zgoščenih, gracioznih, izzivalnih misli uporabil Valéry. Kolikor mi je znano, ta predlog ni zbudil odmeva. - Franz H. Mautner: *Maxim(e)s, Sentences, Fragmente, Aphorismen*.

²⁵ Peter Krupka, *Der polnische Aphorismus: Die Unfrisierten Gedanken von Stanisław Jerzy Lec und ihr Platz in der polnischen Aphoristik* (München: Verlag Otto Sagner, 1976).

²⁶ Stanisław Jerzy Lec (1909-1966), *Mišli nieuczesane* (1957), *Mišli nieuczesane* (1959), *Mišli nieuczesane nowe* (1964). - V časopisih je pričel objavljati aforizme v 50. letih.

²⁷ Heinz Krüger, *Über den Aphorismus als philosophische Form* (München: Edition Text + Kritik, 1988; Zbirka Dialektische Studien). - Prva objava, na katero se sklicuje Krupka, je iz leta 1957.

²⁸ Krupka oriše zgodovino poljske aforistike in poljskega raziskovanja aforistike ter pravi, da ima v poljščini beseda »aforyzm« približno podoben pomen kot nemška beseda »Maxime« ali »Sentenz«. Poljska tradicija aforizme s satirično-šaljivo tendenco uvršča bolj k epigramom kot k aforizmom.

praviloma znan, njegova pojavitev je enkratna, je kljubovalen, inovativen, pa tudi ne splošno sprejet) pri Paternostu.²⁹

Da gre za eno samo vrsto od Hipokrata pa do Leca, je Krupka dokazal v prikazu zgodovinskega razvoja in tako – opirajoč se na Hipokrata, Bacona, Lichtenberga in F. Schlegla – izpostavil naslednje najširše, za celotni opus veljavne lastnosti: **aforizma se ne da omejiti zgolj na literaturo, je oblika izjave glede na ideologijo in njen cilj je dobro ljudi.**

Svojo razmejitev aforizma od drugih kratkih jezikovnih oblik (*sprachliche Kurzformen*) oziroma besedilnih vrst (*Textart*) je izvedel iz naslednjih parametrov in njihove binarne ali ternarne členitve: avtor (znan ali neznan), pojavitev oziroma uporaba (enkratna ali večkratna), navezovanje na kontekst (samostojna besedilna enota ali pa odvisnost od konteksta), obseg (del stavka, stavek ali več stavkov), vsebina, veljavnost in estetska funkcija. Zadnje tri lastnosti je nato natančneje pojasnil in zlasti glede nanje pokazal posebnosti aforizma.

Pri vsebinj je odločujoče logično razlikovanje med posamično in splošno izjavo: v epigramu je večinoma obravnavana posamična podoba, npr. trapasti lažnivec ali lažnivi moralni pridigar, v aforizmu pa so podobne teme obravnavane v abstraktni, splošno formulirani izjavi, npr. laž ali morala. Z drugimi besedami, personifikacija v epigramu je oblika posamične izjave, abstrakcija v aforizmu pa oblika splošne izjave. Splošnost vsebine se še

²⁹ Joseph Paternost, *Strukturalni in sociolingvistični komentar k aforizmom Žarka Petana in Iva Antiča*, SR 44/1996, št. 1, 31.

poudari z uporabo besed, kot so *vsí, pogosto, človek, nihče* itd. Z ožje vsebinskega oziroma tematskega stališča se aforizem ukvarja z življenjem, toda v odnosu do življenja ne vzpostavlja nobenega pravila in ne izraža nobenih splošno veljavnih misli in izkušenj, ampak poskuša poiskati skrite resnične motive ravnanja in razkrinkati navidezno motivacijo. (Z izpostavitvijo odnosa, ki ga ima aforizem do svoje teme, pa smo že na področju etike in veljavnosti.) Aforizem pogosto prevzema obliko pregovora, z njim pa tematsko bližino kolektivnemu življenju in družbenim pojavom; pogoste so teme kot krepost, modrost, bogastvo, lahkomiselnost, zdrava človeška pamet, zdravje, talent, mišljenje, razum, učenost, predsodki, vzgoja, lastnina, častihlepje, neumnost, hudodelstvo, sreča in nesreča ... Gre za človeške načine mišljenja in ravnanja, za moralo in karakterje, skratka za *življenjsko filozofijo*. Lecovi aforizmi obsegajo tri področja: politiko, etiko in splošna filozofska vprašanja. Vzrok za to, da se aforizem kot izrazna oblika pogosto nahaja med znanostjo, filozofijo in literaturo, leži v njegovi funkciji: ščititi in izboljšati življenje.³⁰ Ker je to tudi prvotna funkcija vsake literature, vsake znanosti in vsake filozofije, ostaja aforizem na poseben način ujet v svoje začetke, praoblika.

Kar zadeva parameter, ki ga Krupka imenuje veljavnost, epigram npr. potrjuje splošno veljavne vrednote; s tem, da nečimrnost smeši, utemeljuje vrednoto skromnosti. Gre za vprašanje povezanosti aforizma z življenjem, za

³⁰ Filozofijo življenja Krupka opiše po Krügerju (*Der Aphorismus als philosophische Form*): Filozofija aforizma je neposreden rezultat našega doživetja, izkušnje – življenjske filozofije. Obenem je to filozofija vseh ljudi, ne samo filozofija nekega določenega kroga, neke skupine izbrancev, njeno filozofiranje izvira iz elementarnih interesov. Namen aforizma je, in to vse od svojega hipokratičnega izvora, varovati življenje pred škodo, nesrečo. Krüger to funkcijo

premik na področje etike. Vprašanje etike se sprva zdi v navideznem nasprotju z ugotovitvijo, da se aforizem ravna proti splošno veljavnim vrednotam. Z drugimi besedami, kako lahko aforizem povzdigne etično funkcijo (dobro človeštva, zaščita življenja), če pa hkrati zanika splošno veljavne vrednote, katerim pripada tudi etična ureditev? Splošno veljavne vrednote, proti katerim se aforizem obrača, so tiste vrednote, ki prikrivajo resnične potrebe in interese ljudi; so tiste vrednostne, duhovne, kulturne in politične predstave, ki zaradi svoje samoumevnosti ne dopuščajo več pogleda v svoje ozadje; tiste norme, ki se institucionalizirajo in zaradi grozečih sankcij ne dopuščajo več revizije; vrednote torej, ki so ideološke. Kritičnost aforizma do ideoloških vrednot, misli, idolov in predsodkov je odtod vedno povezana z zahtevo po uvidu in samostojnem mišljenju, torej s težnjo po razsvetljenju (razsvetljenstvu) v najširšem smislu, po razkrinkavanju ideologij. Negiranje ideologije pomeni postaviti pod vprašaj ne samo priznane vrednote, ampak tudi navidezno ugotovljeno znanje, aforizem se kaže tudi kot oblika nevednosti. Zareže luknjo, ne da bi jo spet nato zapolnil; uničuje, ne da bi gradil. Ravno ta lastnost izpostavlja aforizem pogosto sumu igre, neresnosti. Aforizem torej stoji v nasprotju z veljavnimi vrednotami, ugovarja splošni veljavnosti; razkrinkava vrednote kot videz, ki zakriva resnične interese ljudi. Prodre globlje od pregovora ali maksime, ker vse motive in utemeljitve ravnanja izpostavlja kot zgolj navidezne.

vidi tako v francoski kot nemški aforistiki. Maksime, refleksije in sentence se razvijajo kot prosti filozofemi o človeku, družbeni kritiki in načinu življenja.

Aforizmi so v splošnem stavki, v katerem so jezikovna sredstva deformirana in aktualizirana.³¹ S tem se vzpostavlja estetska funkcija. *Potujitev* formalistov in *deformiranje* Mukařovskega sta samo dva pojma iz zgodovine formalne estetike, ki pravi, da se z odklonom od pričakovane verjetnosti manifestira specifično poetično ali estetsko. Deformacija norme se vrši v okvirih sistema, ki deformacijo ureja in aktualizira nova jezikovna sredstva. Pogost aforistični postopek je preprosta predelava idiomov, fraz, sloganov, pregovorov itd., ki so zaradi dolge uporabe izgubili vsebino in sporočilno sposobnost in se spremenili v avtomatizirane klišeje. Postopki, s katerimi se po Krupku uveljavlja estetska funkcija, so:

1. deleksikaliziranje fraz³², in sicer pregovora (*Vsak je svoje sreče kovač. Morda se zato tolikokrat nahajamo med kladivom in nakovalom.*), sentence (*Blagor ubogim v duhu nekateri vzamejo preveč dobesedno.*), krilatice (*Na začetku je bil kaos. Na začetku?!*) in frazema (*Šele na giljotini sme človek dokončno izgubiti glavo.*);
2. demetaforizacija metafor, ki nastane z vstavljanjem besed v nenavadne, nepričakovane stavčne zveze;
3. ukinitvev načel izbire oziroma selekcijskih pravil: načela izbire določajo semantično ujemanje stavkov; preprečujejo, da bi bil v kontekstu z glagolom *lajati* uporabljen kak drug samostalnik kot *pes*;

³¹ Kadar Krupka piše o deformaciji norme, s tem misli na deformacijo uzusa. Ker želim le predstaviti njegovo misel, termine puščam čimbolj podobne izvorniku; na nekaterih mestih opozarjam na razlike in podobnosti z ustaljeno rabo pri nas.

4. etimologiziranje in psevdometimologiziranje, s katerima se poudarita slovarski in besedotvorni pomen besede;
5. tvorba neologizmov; primer: *Naš glavobol: emigrena* in
6. metaforizacija, ki se največkrat pojavlja v povezavi z deleksikaliziranjem, demetaforizacijo in ukinitvijo načel izbire.

Deformacija norme vzpostavlja estetsko funkcijo samo takrat, ko istočasno aktualizira elemente sistema ali z drugimi besedami: Po uničenju semantične enote mora biti vzpostavljena nova semantična enota na neki drugi ravni.

Po tako opredeljeni estetski funkciji aforizma in še prej praktični funkciji kot izrazni obliki v odnosu do ideologije se Krupka loti odnosa med njima, ki ga zajame s pojmom paradoksnost. Ta ima v aforizmu dvojni pomen – jezikovna paradoksnost je protislovje med elementi norme, ki konstituirajo estetsko funkcijo – gre za protislovje znotraj same izjave; ideološka paradoksnost pa po drugi strani pomeni protislovje med izjavo in splošnim mnenjem, kar je v bistvu prej opredeljena nasprotujoča veljavnost aforizma.

Izmed številnih mogočih tipov konotacij so v tej raziskavi pomembne ideološke definicije, čustvene konotacije in globalne aksiološke konotacije.³³

³² Prevod Krupkovega izraza »Delexikalisierung von Phrasen«; namesto fraza bi bil bolj smiseln izraz leksikalna enota, to je sintagma, ki velja že (skoraj) za paradigmatsko, leksikalno.

³³ Tako je npr. *kri* lahko denotacija (kot telesna tekočina), konotacija (kot metafora v *krvni zvezi*) ali konotacija višje stopnje (v *Blut und Boden* ideologiji nacionalsocializma). V sekundarnem kodu pridejo do izraza vrednote in usmeritve: denotat *kri* opozarja preprosto na fizično danost; konotat *krvna zveza* vsebuje najprej sorodstveno označitev, ob tem pa še obveznost, dolžnost, vrednoto torej, ki je povezana z določeno usmeritvijo sorodstva; konotat

Konotacije vsebujejo družbeno kodificirane vrednote, ki so povezane z odgovarjajočimi družbenimi usmeritvami. Ker so v aforizmu vrednote zanikane v odnosu do bralca, vsebuje aforizem močno apelativno funkcijo. Aforizem razkrinkava vrednote in norme v njihovi napačnosti, njihovih ideoloških interesih, torej v njihovi prikriti funkciji in s tem omogoča, da se izrazijo pravi interesi ljudi. Šele ko so vrednote prepoznane kot navidezne vrednote in norme kot sredstva moči, je lahko postavljeno vprašanje o pravih vrednotah in interesih ljudi in po smiselnih normah družbenega obnašanja.

Medtem ko apelativna funkcija aforizma služi življenju, so njej podrejene estetska funkcija, stilna kratkost in pregnantnost, splošnost v vsebini (besede kot *vsi*, *pogosto*, *človek* itd.), navidezna splošnost veljavnosti (imitacija pregovorov, maksim, sloganov, uporaba velednika in želelnika) in retorične figure (antiteza, hiazem, paralelizem itd.).

Jezikovna norma in ideologija sta medsebojno odvisni, čeprav karakter te povezave ni mehaničen. Glede na to, ali so kratke oblike do jezikovne norme in ideologije afirmativne ali negirajoče, jih Krupka razdeli na štiri komunikacijske tipe; med prave aforizme prišteva tiste, ki negirajo tako ideologijo kot jezikovno normo, med filozofske aforizme pa tiste, ki negirajo samo ideologijo. Maksima potrjuje oboje, besedna igra pa krši samo jezikovno normo.

Krupkova spoznanja po razčlenitvi vsebine, veljavnosti in estetske funkcije lahko strnem: po spoznavni plati aforizem podaja izjavo splošne

Blut und Boden pa je videti kot sestavljen samo iz vrednot, ki naj aktivirajo čustva in usmeritev vsega naroda.

vsebine, s svojo etično funkcijo nasprotuje splošni veljavnosti, estetska funkcija aforizma pa obstaja v kršenju jezikovne norme in v posebnih postopkih. Kako se torej aforizem v konkretnih lastnostih loči od posameznih oblik gnomične proze?

Dve lastnosti ga ločita od vseh drugih obravnavanih oblik. Je edini, ki ima nasprotujočo veljavnost, vse druge (Krupka obravnava epigram, anekdoto, basen, pregovor, frazem, krilatico, sentenco, maksimo, aforizem in esej) splošno veljavnost potrjujejo ali so do nje vsaj nevtralne. Je tudi edina oblika, v kateri se estetska funkcija prednostno uveljavlja s prenovitvami, z inovacijo. Maksimi ob tem manjka estetska funkcija, dopušča pa tudi anonimnost tvorca. Sentenca se za razliko od aforizma večkrat pojavlja kot element znotraj drugih del, ni besedilno samostojna. Pregovor je anonimen in ima splošno veljavnost, anonimna je tudi anekdota, ki pa je navadno zgodbeno oziroma epizodno razširjena in ima večstavčni obseg. Več stavkov obsega tudi basen, v kateri znan avtor ubeseduje posamično ter utrjuje splošno veljavnost. Najdaljši obseg ima nedvomno esej, ki pa ima znanega avtorja ter vrednost posamične izjave. Frazem in krilatica sta najkrajša, zavzemata le del stavka in sta neposredno odvisna od konteksta, med seboj se razlikujeta po tem, da je frazem anonimen, del slovarja. Epigram ima splošno veljavnost, v slovenski literaturi pa je navadno tudi v verzni obliki.

Na tem mestu se mi zdi potrebno omeniti Paternostova spoznanja o aforizmih Petana in Antiča.³⁴ Uporablja namreč Krupkovo strukturalno definicijo, ugotovi nekaj osnovnih oblikovnih struktur in glavnih vsebinskih kategorij, zlasti v odnosu do slovenske družbe v prehodnem obdobju pred letom 1991. Petanovi aforizmi vključujejo tri strukturne tipe, uporabljajoče naslednja sredstva: slovnične kategorije (npr. pogojni naklon), razločevalne pomenske značilnosti (npr. ostra ali presenetljiva nasprotja) in oblikovna ali pesniška sredstva (npr. rima). Strukturno je v razpravi poudarek na slovničnih zadevah, pomenski pojmi (alegorija, metafora, pomenska vzporednost, paradoks, ironija, ostro nasprotje presenetljive primerjave ipd.) bi po njegovem zahtevali posebno razpravo, prav tako uporaba verzoloških sredstev.

Paternost razloži pojem velerizem.³⁵ Zanj ugotavlja, da je »zelo produktiven tip aforizma, ki kaže strukturalno preureditev tradicionalnih pregovorov (in tudi drugih rekov, rekel, fraz); ti so bodisi negirani ali parodirani s kratkim pristavkom. [...] Ko se pregovori ali reki razširijo ali predelajo v daljše konstrukcije, nastanejo t.i. velerizmi, ki jih je v obravnavanem vzorčnem gradivu na stotine. Velerizem je poseben tip aforizma, temelječ na neskladju, ki nastane z združitvijo bolj ali manj preproste govorčeve trditve z nepričakovano ali neustrezno situacijo [...]. Pogosto ima trodelno zgradbo (trditev/izjava = A, govoreči = B, komentar, ki postavi izjavo ali navedek v novo luč ali (s tem) nezdržljivo okolje = C), npr. *'Vem, da nič ne vem,' je rekel Sokrat. Torej je*

³⁴ Joseph Paternost, *Strukturalni in sociolingvistični komentar k aforizmom Žarka Petana in Iva Antiča*, SR 44/1996, št. 1, 31-41.

nekaj le vedel [...]. Obstaja pa tudi obsežna skupina velerizmov, v katerih je sestavina govorečega (B) opuščena, [...] npr. *Ljubezen je slepa, zato se zaljubljeni radi otipavajo*.«

V vsebinskem delu razlaga štiri glavne sestavine (politična, gospodarska, verska in vedenjska) in njihove kombinacije in variacije, ki se najdejo v vsaki človeški družbi. Zanima ga, kako obravnavani aforizmi odražajo te objektivne sestavine slovenske družbe v 70. in 80. letih oziroma do 1991. Zaključí, da »[č]e obstaja kaka splošna težnja ali odnos do vladnega sistema ali vladajoče ideologije, potem je to najverjetneje odnos z določenim cinizmom ali ironijo ali neke vrste igra«. ³⁶

Poleg strogo slovničnih strukturnih obravnav v navedenem članku me zanimajo predvsem retorične figure, tako pomenske kot oblikovne (in njihova medbesedilnost!), slovnični vidik pa predvsem s tu še nenačetelega leksikološkega stališča.

S strožje lingvističnega oziroma leksikološkega in frazeološkega zornega kota lahko povežem Krupkov pojem inovacije s prenovitvijo. K tej povezavi me je spodbudilo samo gradivo: Petanovi aforizmi namreč zelo pogosto prenavljajo frazeme.

Zaradi operativnih namenov oziroma terminologije, ki ga delno uporabljam pri analizi, želim na tem mestu pritegniti za nekatera leksikološka in

³⁵ N. d., 34. – Pri definiciji velerizma se sklicuje na: Wolfgang Mieder, S. A. Kingsbury, *A Dictionary of Wellerisms* (New York, Oxford: Oxford University Press, 1994).

³⁶ N. d., 39.

frazeološka spoznanja in definicije. Potrebna so zlasti pri analizi strukture frazemskih predlog, v tem primeru večinoma izhodiščnih frazemov (rekel, rečenic ...).

Najprej je treba opozoriti na vzporednostih med Krupkovim sistemom in leksikologijo. Kadar Krupka piše o normi, z izrazom misli *uzus*.³⁷ Izraz zajema ustaljene vzorce, ki sami niso neposredni elementi sistema, pač pa se njegovim pravilom podrejajo, so že realiziran sistem, vendar so bolj togi kot govor. Tako je tudi pri njegovem izrazu deformacija norme treba imeti v mislih, da Krupka ne misli s tem na rušenje sistema (v pomenu *langue*). Skupni učinek obeh postopkov, deformacije in aktualizacije, lahko povežem s frazeološkim izrazom *prenovitev*. Prenovitev pomeni oboje: uzualni pomen frazema razpade na posamezne besedne pomene, v novih besednih zvezah pa se ti pomeni prepletajo in tako je tudi izvorni frazem, ki je systemska prvina, aktualiziran. Katerakoli jezikovna inovacija je možna le na osnovi dejstva, da je medsebojno povezovanje jezikovnih enot na vseh ravneh – od fonološke do besediloslovne – omejeno. Poleg prenovitve pa je ključni termin za razlago frazemov *kolokabilnost*, ki je definiran kot sintagmatika pomenonosnih jezikovnih enot.³⁸ Kolokatna paradigma je razred s kolokabilnostjo omejenih prvin. Te paradigme so bolj ali manj odprte oz. zaprte (ekstenzionalne ali intenzionalne), prav do monokolokabilnosti oziroma enopovezovalnosti,³⁹ ki je

³⁷ Izraz norma, ki ga Krupka vpelje med *langue* in *parole* in pomeni aktualiziran sistem, v našem prostoru pomeni nekaj drugega - je element sistema. V skladu s poimenovanjem Mukařovskega, ki ga omenja tudi Krupka, je pri nas za to pojavnost uveljavljen termin *uzus*.

³⁸Erika Kržišnik, Prenovitev kot inovacijski postopek, *Slava* 1987, št. 1, 49-56.

³⁹Erika Kržišnik, *Slovenski glagolski frazemi: Doktorska disertacija* (Ljubljana, 1994).

značilna za sestavine frazemov. *Jezikovna inovacija* je vsaka razširitev kolokatne paradigme prek meja, obstoječih v sistemu danega jezika, pri čemer je sistem razumljen v dinamični povezavi z *rabo (uzus)*. Jezikovne inovacije so *prenovitve*, ker prenavljajo vzorce tako, da jih hkrati reflektirajo; tako učinkujejo dvojno, kot vzorec in prenovitev. Prenovitve frazemov so najočitnejše, ker posegajo v trdno strukturo z monokolokabilnimi prvinami. Izhodiščna oblika in pomen frazema sta v prenovitvi konotirana. Prenovitev je torej prostor dveh pomenskih plasti in v tem smislu se približuje metafori.⁴⁰ Ali kratko: »Prenovitve so namerne in sobesedilno pogojene spremembe pomena in/ali oblike frazeologemov.«⁴¹

Križanja dveh (izjemoma tudi več) frazemov oziroma križanja frazema s stalno ali prosto besedno zvezo so *frazeološka križanja* oziroma *križanjske prenovitve*.⁴²

Skladenjsko so frazemi lahko stavčni ali nestavčni. Frazemi s stavčno strukturo so *rečenice (S)*, z nestavčno pa *rekla*.⁴³ Glede na predvidljivost pomena stalne besedne zveze na podlagi pomena njegovih posameznih slovarskih sestavin jih nato Toporišič po Šanskem loči na sestave, skupe, sklope in zrasleke.⁴⁴

⁴⁰ Prim. Erika Kržišnik, *Slovenski glagolski frazemi* in Prenovitev kot inovacijski postopek, *Slava* 1987, št. 1, 49-56.

⁴¹ Erika Kržišnik, Tipologija frazeoloških prenovitev v Cankarjevih prozih besedilih, *SR* 38/1990, št. 4, 399-420.

⁴² Prav tam.

⁴³ Jože Toporišič, K izrazju in tipologiji slovenske frazeologije, *JiS* 1973/74, 273-279.

⁴⁴ Prim. tudi Ada Vidovič Muha, Nekatere jezikovnosistemske lastnosti strokovnih besednih zvez, *XXIV. SSJLK*, 1988, 83-91.

Pri sestavah je pomen frazema enak vsoti pomenov njegovih posameznih sestavin ($x + y \rightarrow xy$). Primer iz gradiva: *državni uradnik* 'kdor je zaposlen v državni službi in opravlja uradne, zlasti pisarniške posle'.

Za besedno zvezo, ki se uvršča med skupe, je značilno, da je vsaj ena izmed besed pomenskosestavinsko predvidljiva, torej tudi v skupu ohrani pomenske sestavine svojega osnovnega pomena ($x + y \rightarrow xz/yz$). Primer: *sedma umetnost* fraz. publ. 'filmska umetnost, film'.

V besednih zvezah z lastnostjo sklopa imajo posamezne besede iz besedne zveze drugačne pomenske sestavine, kot jih imajo v sklopu. V glavnem gre za poimenovanja, nastala z metonimičnimi, metaforičnimi in drugimi pomenskimi prenosi, vendar vedno z ohranjeno asociativno potjo ($x + y \rightarrow zn$). Primer: *natočiti komu čistega vina* fraz. ekspr. 'povedati komu resnico brez olepšavanja'.

V besednih zvezah z lastnostjo zrasleka sta obe skupini pomenskih sestavin neprekrivni, pomenske sestavine sklopa niso v nobeni asociativni povezavi s pomenskimi sestavinami njegovih posameznih besed ($x + y \rightarrow zn$). Prenovitve zraslekov so zelo redke, saj pomenske motiviranosti oziroma pomenske napetosti med izvornim in prenovljenim frazemom, ki naredi prenovitve zanimive, ni.

Pretvorbe (pooziraljenje, posamostaljenje, potrpnjenje) niso prenovitve.

Ali pa je leksikološki model dovolj širok, da lahko z njim pojasnim aforistične postopke? Strogo slovnična obravnava pojavov, pa še to le s

sistemskega vidika (leksemov kot elementov leksikologije) bi izpustila morda najpomembnejše vidike aforistike, ki jo obravnavam. Gre namreč za oblike, ki so izrazito medbesedilna pojavnost, zato za njihovo analizo in interpretacijo v celoti ne zadostuje leksikološka terminologija.

Medbesedilnost je »lastnost besedil, da vsebujejo elemente in strukture že obstoječih tekstov in kodov oziroma da z njimi vzpostavljajo implicitne ali eksplicitne odnose«. ⁴⁵ Čeprav je medbesedilnost eden od sedmih kriterijev besedilnosti, pa obstajajo tudi besedila, pri katerih je medbesedilnost neločljiv, obvezni del, medbesedilne navezave so eksplicitne. Pri medbesedilnih figurah (sentenca, citat, parafraza, topos, imitacija, reminiscenca, aluzija, stilizacija) gre za povezovanje klasične retorike z medbesedilnostjo. ⁴⁶ Dvojna znamenja metabesedilo lahko pridobiva na tri načine, nastanejo z opisom, prenosom in s posnemanjem. Medbesedilnost v aforizmih je strukturna. Čeprav je v njih medbesedilje po obsegu majhno, v kratkih predlogah in plogah gre navadno za koreliranje celih besedil in njihovega širše kulturnega konteksta.

Medbesedilne figure so torej orodja za evokacijo relacij teksta z njegovim kontekstom (intertekstualnih presupozicij in implikacij). ⁴⁷ Medbesedilne figure pravzaprav osvetljujejo hermenevtične postopke bralčevih

⁴⁵ Marko Juvan, *Imaginarij Krsta v slovenski literaturi: Medbesedilnost recepcije* (Ljubljana: revija Literatura, 1990), 21.

⁴⁶ Prim. n. d., 74-76.

⁴⁷ Marko Juvan, *Pjesme u stereofniji: Intertekstualne figure i čitanje, Tropi i figure* (Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1995), 540.

konfrontacij reprezentiranega znaka z interpretantom v novem okolju označevanja. Osnovni tip medbesedilnih figur je citat.

Glede na vse do sedaj zapisano končno lahko aforizem kot obliko nesistematizirano, operativno in odprto opišem kot kratko, jedrnato, zgoščeno, poantirano, duhovito izjavo, ki presenetljivo opredeli kak pojav z različnih področij življenja, pogosto na področju etike in morale, politike, vrednot in zlasti tistih področij, ki zadevajo človeško v njegovi človeškosti. Navadno znan avtor presenetljivo izjavo napolni z osebnim odnosom, ki je pogosto komičen, kritičen, ciničen, ironičen, satiričen ali nedorečen. Bralec nanj reagira precej celostno: gre lahko za fiziološki (smeh), čustveni (jeza, odpor ...), racionalni (dopolnjevanje, razmišljanje, problematiziranje, kritična distanca, pomnjenje ...) in celo estetski odziv (všečnost forme, struktura, ki se vtisne v spomin kot kaka pesmica iz otroštva ...). Estetska oblikovanost izraza je sredstvo, sam izraz pa je oblikovan s številnimi figurami, klasičnimi retoričnimi, kot so antiteza, paralelizem, hiazem, paradoks, emfaza, hiperbola ipd., in medbesedilnimi, ker pogosto vključuje in parodično predeluje pregovore, citate, frazeme, klišeje ... na vsebinski in strukturni ravni. Kratkost, stilna izpiljenost in vsebinska zgoščenost omogočajo hitro pomnjenje, s tem pa razširjanje ...

3 PETANOV AFORIZEM

Žarko Petan je v 39 letih v 10 slovenskih zbirkah (in neštevilnih časopisnih objavah) izdal prek 3000 različnih aforizmov, ki so bili v veliki meri tudi prevedeni, prejel zanje pomembne nagrade v evropskem prostoru in si je s svojim opusom prislužil omembo pod geslom aforizem ne le v *Enciklopediji Slovenije*, ampak tudi v *Brockhaus Enzyklopädie* – že samo to dejstvo pomeni določeno stopnjo kanonizacije.

Aforizem sam pa je po obsegu zelo drobna besedilna vrsta, saj večinoma zavzame le po eno poved. Predstavitev Petanove aforistike zato zahteva združitve dveh zornih kotov. Najprej predstavljam opus kot celoto: knjižne zbirke, njihov obseg, obravnavane teme in kompozicijo ter kritike, ocene in sprejem. Ker gre za preboj avtorja na evropski trg, se bom dotaknila tudi ocen, ki so jo prevedene zbirke prejele v tujini, in končno tudi literarnih nagrad.

V drugem delu je v središču opazovanja aforizem sam v svoji besedilni pojavnosti. Z analizo in interpretacijo ugotavljam temeljne postopke, po katerih so primeri oblikovani, njihovo koreliranje s predlogami in izigravanje bralčevih presupozicij v zvezi z življenjem in človekom v njegovi družbeni in etični razsežnosti, ob tem pa se dotaknem tudi perspektive.

3.1 Predstavitev opusa

3.1.1 Prepovedane parole (1966)

Zbirka je bila izdana po nekajletnem objavljanju aforizmov v časopisih in revijah, pa tudi sicer je bil Petan že znan kot režiser, humorist in satirik.

Naslov prve aforisitčne zbirke se v luči celotnega knjižnega opusa po dobrih tridesetih letih pokaže kot programski; z njim je začrtana usmeritev, iz katere raste tudi kasnejša Petanova aforistika. Oblikovno gre v velikem delu za prenovitve že danih jezikovnih vzorcev, parol, pregovorov, klišejev, frazemov oziroma so ti kot protosistemi in protobesedila priklicani v pologe. Razkrivajo družbene nepravilnosti in razne človeške slabosti v satiričnem, ciničnem, humornem, ironičnem ali vsaj kritičnem odnosu.

V zbirki so štiri razdelki: Prepovedane parole (strani 3-27), Slovarček tujk (29-42), Basni (43-50) in Epitafi (51-53). Vsem štirim je skupna satiričnost, večja ali manjša družbena aktualnost, podobna miselna in idejna osnova. Aforizmi po obliki so le Prepovedane parole, nekatere misli iz drugih razdelkov, zlasti iz Slovarčka tujk, so preoblikovane v aforizme v kasnejših zbirkah in izborih. Knjiga je opremljena z ilustracijami Bineta Roglja. Vseh aforizmov v Prepovedanih parolah je 205. Na ščitnem ovitku je Petanova fotografija, kratka predstavitev dela, opusa in zbirke, nepodpisana.

Prva dva aforizma (programsko?) parodirata slovensko (že skoraj komično) zakompleksanost zaradi pomanjkanja komične literature: *Slovenci*

imamo zelo razvit smisel za humor: radi se smejemo drugim. - Mi ljubimo satire, zlasti poljske. Sledi politična tematika, ki zavzema največ prostora.

Sočasna kritika⁴⁸ je zbirko opazila, pohvalila zlasti aforizme (»domiselnost, prizadevnost, bodljivost in humor«), manj pa razdelke, ki so bolj kot družbeni kritiki zavezani jezikovnemu artizmu. Opozorila je na satiro in humor ter aktualnost tem, avtor v zbirki »razgalja družbene in zasebne laži, našo dvoličnost in postavljaštvo, umišljanje, neumnost, brezbriznost in kar je še podobnih uradno zabetoniranih ali toleriranih grehov«.⁴⁹ Zlasti kritika v Primorskem dnevniku pripisuje zbirki poseben pomen pri uveljavljanju slovenske satire.

3.1.2 Slečene misli (1969)

Na notranji strani ščitnega ovitka je fotografija mižečega Petana v pižami. Urednik je Ivan Potrč⁵⁰, knjigo je ilustriral Milan Maver. Na 47 straneh, ki pa niso označene (besedilo je le na sodih, na lihih so navadno risbe), je 250 aforizmov.

O zbirki so pisali Rado Bordon, Dimitrij Rupel in Janez Rotar.⁵¹ Prvi se o njej izrazi zelo pohvalno, ker da je polna izvirnega, zdravega humorja: zavrača

⁴⁸ Trije članki: Branko Hofman, *Knjižna polica* 1/1966, št. 3 (20. 11.), 5; Vili Vuk, *Domiselna bodljivost*, *Večer* 22/1966 (15. 9.), 214 in Slavko Rupel: *Tudi satira se v slovenski književnosti v zadnjem času popolnoma uveljavlja*, *Primorski dnevnik* 22/1966 (25. 9.), 7.

⁴⁹ Hofman, n. m.

⁵⁰ Potrčeva predstavitev knjige na ščitnem ovitku se bere kot opravičevanje, ki ne more brez koristnosti za družbeni napredek: »...trnaste rožice ... lahko, da nas bodo zato še bolj zasketele, ko se bodo zadrle v kožo naše zavesti – satira je satira, mora zasketati. Tudi satirik sam je zapisal, da se mu zna zgoditi, da se ureže, ko satiro prenabrusi, a da mu je še huje takrat, ko jo piše na rovaš nepismenih. Tako nam bo lahko samo v grenko tolažbo, ko se bo izkazalo, da nismo nepismeni in da nas je satira prizadela. Naša družba, naša kultura dobivata po nekaj desetletjih patino – prav je, da se kdaj pa kdaj zagledamo v satirikovem ogledalu; kakor je prav, da se zagleda v njej tudi naš potrošniški privatnik ali vsakdanji človek: vedno je dobro, ko se nepripravljen zagledaš.«

zelo posplošeno trditev, češ da Slovencem manjka humorja – zbirka je zanj dokaz, da je humor med Slovenci nenehno navzoč. Rupel v kratkem članku precizno izpeljuje aforizem iz satire, pri kateri večinoma gre za »družbeno angažirano delovanje«, vendar pa ostaja vse po starem in avtor, ki mu Rupel prizna izjemnost, se tega zaveda. Satira je po Ruplu družbeni ventil, ne pa družbena kritika. Rotar v svojem prispevku zagovarja politično satiro z družbenimi argumenti, kajti ob javni in literarno kvalitetni satiri se ne bohoti kavarniško opravljanje in čenče.

3.1.3 Avtobiografija (1972)

Knjiga je brez vsake spremne besede in oblikovno morda najzanimivejša. Ščitni ovitek je iz manj kvalitetnega, rjavega papirja za zavijanje paketov. Na notranji strani prednje platnice je del izpiska iz matične knjige, na zadnji pa oblikovana fiktivna osmrtnica z besedilom: »Umrli je satirik ŽARKO PETAN. Ko je še živel, se je zaman trudil, da bi vas spravil v smeh. Zdaj mu prav gotovo ne bo uspelo izvabiti vam solze. Zatorej se smejte, tako kot ste se prej jokali.« Preden se aforizmi začnejo, so z velikimi tiskanimi črkami v stolpcu zaporedno izpisani naslednji pojmi: CARSKI REZ, OŠPICE, DAVICA, ONANIRANJE, IDEALIZEM, KAPAVICA, MARKSIZEM, ALKOHOLIZEM, REIZEM, VODENICA, SENILNOST, INFARKT, POGREB.

⁵¹ Janez Rotar, Trenutno je satira pri nas pač šibka, *Dialogi* 1970, št. 1, 56-58; Dimitrij Rupel, *Naši razgledi* 1969, št. 24 (19. 12.), 730; Rado Bordon, Papir marsikaj prenese, celo resnico ..., *Delo* 1969, št. 311 (13. 11.), 12.

Drugi del knjige nosi skupni naslov [T]opografske satire⁵². Ilustracij ni. Avtobiografijo sestavlja 182 aforizmov na straneh od 7-55, topografski poeziji pripadajo strani od 58-77. Tematske sklope, ki so med seboj ločeni, lahko rekonstruiramo približno kot: jugoslovansko politično enoumje, politiki in voditelji, odnosi med spoloma, miselna in pisateljska ustvarjalnost, gledališče in kultura, država, življenje.

Ta zbirka je bila izmed vseh deležna največje medijske pozornosti, saj je doživela kar osem revialnih ocen.⁵³ Večina od njih ima vsaj v podtonu izražen ponos, da imamo končno tudi Slovenci satiro in kritiko; Vurnik piše, da je avtor prenesel na slovenska tla nekatere oblike poljske in češke satire. Ocene so precej pohvalne, ugotavljajo Petanove tematske in stilistične stalnice. Za ilustracijo tega, kako je tedanja (družba in) kritika videla teme, jih naštevam prosto po Vuku: pačenje demokracije, pačenje vloge oblasti, seksualna izkrivljenost, zavrtost, presojanje uspešnosti, gledališče in pišoči, presiti in samozadovoljni, vera v izboljšanje človeka z ukrepi, smrt in obstoj Slovencev, vpliv staranja in otopelost, obramba malega človeka, ugotavljanje nemoči posameznika, neodgovornost, nepremišljenost. Še najbolj zadržan v oceni je

⁵² Predstavljajo duhovit dokument svojega časa - Petanove satirične teme v topografski obliki; naslovi so: *Predvolilni govor*, *Povolilni govor*, *Ljubezenski dialog*, *Diskusija*, *Portret*, *Armada pred bitko*, *Armada po bitki*, *Individualist v armadi*, *Življenjska enačba Don Juana*, *Spričevalo*, *Novi učni načrt*, *Stavka stavcev*, *Vodja brez množice*, *Vodja z množico*, *Naše gospodarstvo*, *Jugoslovanski slalom* in *Cenzura*. V bistvu so zajete vse njegove pomembnejše teme, ki se pojavljajo tudi v aforizmih.

⁵³ J[ože] Sn[o]j, Nuja osebne izpovedi, *Delo* 1972, št. 238 (1. 9.), 6; Joža Zagorc, Vznemirjenost, ki pomirja, *Delo* 1972, št. 281 (14. 10.), 25; France Vurnik, Dve satirični novosti, *Dnevnik* 1972, št. 237 (1. 9.), 5; Anderj Inkret, Branje, *Naši razgledi* 1972, št. 20 (27. 10.), 557-558; Sl[avko] Ru[pe]l, *Primorski dnevnik* 1972, št. 233 (3. 10.), 4; Marjana Kunej, *Prosvetni delavec* 1972, št. 14 (8. 9.), 13; Herman Vogel, Pikri kronist, *Tedenska tribuna* 1972, št. 35 (30. 8.), 13; V[i]l[i] V[uk]: Odkod piha veter? *Večer* 30/1972, št. 206 (5. 9.), 11.

Vogel, ki pravi, da je prav pomanjkanje satirične in humoristične literature na Slovenskem krivo, da smo zadovoljni z vsem, kar pride med nas; o zbirki pa precej kritično ugotavlja, da »[s]eveda ne bomo na vso sapo zatrjevali, da imamo pred sabo zbirko zelo izvirnih in naravnost mojstrskih, jezikovno bleščečih se aforizmov«. Topografskim satiram pripisuje parodičnost do samega koda, ne pa (kot sem jih brala sama), da so parodične samo do svojega predmeta, saj pravi, da gre »za posmeh posebni pesniški smeri našega časa«. Izmed pomembnejših kritičnih misli bi izpostavila še Inkretovo mnenje, ki ob splošni pohvalni naravnosti vidi pomanjkljivost zbirke v neizbirčnosti in velikem razponu aforizmov od večje ali manjše mere humorja ter med politično ostrino in zasilnim moralizmom. Svoj razmislek sklene s tehtno ugotovitvijo, da je to »'konstruktivna' satira, ki nikomur nič hudega noče in ki s svojo jezikovno (literarno) formo ne povzroča pretiranih skrbi«.

Vuk *Avtobiografiji* prizna visoko stopnjo zrelosti v zgodovinskem razvoju zvrsti in odzivnost življenju v službi ostrega razuma.

Nekateri recenzenti izražajo dvom o posrečenosti naslova, saj bralec pričakuje avtobiografsko prozo. Če k gornjemu citatu pritegnem še drugi Vurnikov članek, v katerem pravi: »Glede filozofske osnove svojega pisanja je Petan sodil, da s svojimi aforizmi ne misli spreminjati sveta, aforizem mu je oblika izpovedovanja in reagiranja na pojave okoli sebe«, postane poetika naslova očitna: Avtoparodija kot način avtobiografije vse družbeno ostre teme zavaruje s tem, da litotično kaže nase in kritiko naslavlja najprej nase, da se drugi, morda bolj resnični naslovniki ne bi čutili ogrožene, s tem pa se zaprli

pred dvema sprevračajočima procesoma, pred razmišljanjem in smehom. Podoben učinek imajo aforizmi, katerih glagoli so v prvi osebi.

3.1.4 Telefonski imenik (1974)

Oblika je skromna, najbrž zavestno. Na notranji strani platnic, ki so iz podobnega materiala kot pri prejšnji zbirki, je pesem O telefonu. Začne se enciklopedično (o izumu), potem spregovori o izvoru besede, nato o različnih barvah, o vročem telefonu, ki je v uporabi na liniji Moskva – Washington. Sledi reklamni slogan, da so najcenejši Iskrini telefoni, potem paradoks o zblíževanju in poglobljanju razdalj, o poslušanju in govorjenju, o telefonih odzgoraj in telefonih odspodaj, o telefonu kot statusnem simbolu. Zaključi se z besedami: Če nimate zvez, vam tudi telefon ne bo pomagal.

Za tem je nekaj aforizmov in sorodnih oblik na temo navodil za telefoniranje, za vzpostavlanje telefonske zveze s tujino, navedba najpomembnejših telefonskih števil – tematsko so to aluzije na aktualno politiko, slogovno pa v povezavi z reizmom v literaturi. Sledijo še drugi aforizmi, razvrščeni po temah, po abecedi naslovov oz. gesel. Vsako geslo je na svoji strani, vsebuje pa lahko več aforizmov; skupaj zbirka obsega 108 strani. Na koncu je kazalo, torej je (brez gesel o telefonu) v zbirki približno 135 aforizmov.

Recenzije, čeprav jih je bilo šest, v glavnem krajših in v obliki novic, kaj bistveno novega niso povedale.⁵⁴ Morda je zanimivo razmišljanje v *Knjigi '75*, ki namesto običajnega naštevanja motivike in tematike zapiše naslednje: »Ti dve

iztočnici – družba in človek – determinirata tudi njegovo motiviko, ki zajema na eni strani iz političnih, gospodarskih, kulturnih in drugih virov, na drugi strani pa iz kalnice človeških značajev (prilagodljivost, posestniške strasti, laž, kupljivost itd.).«

3.1.5 Izbrani aforizmi (1981)

Gre za prvi izbor, obsega 90 strani. Knjiga je pomembna tudi zato, ker prinaša prvo tehtnejšo spremno besedo.⁵⁴ Pri sestavljanju antologije je Inkret aforizme razdelil na 13 tematskih ciklov, vsak cikel je uvedel s karakterističnim aforizmom. Zajeti so iz 15 let, iz dotedanjih 4 samostojnih zbirk in brezštevlnih revialnih in časnikarskih objav, doma in na tujem. Vsak cikel obsega 12 aforizmov, kot da gre za aforistični venec, vseh aforizmov skupaj je 156. Naslovi ciklov so:

- I. Življenje postaja življenjsko nevarno
- II. Na koncu vedno zmaga resnica, ampak na žalost smo šele na začetku
- III. Prosim, bijte me po glavi, tam sem najmanj občutljiv
- IV. Koliko cepcev je na žalost že prelisičilo kontracepcijo
- V. Narod si bo pisal sodbo sam, ampak nekdo jo bo moral tudi podpisati
- VI. Zares: globoko smo se povzpeli
- VII. Zapri se, Sezam – hočejo ven
- VIII. Videl sem načrt novega sveta – rad bi ostal v starem
- IX. Odgovorni tovariši se vedno ujezijo, kadar jih kdo kaj vpraša
- X. Smrt je cena za nesmrtnost
- XI. Darwinu bi morali postaviti spomenik v živalskem vrtu

⁵⁴ *Knjiga '73*, št. 11/12, 588; *Knjiga '74*, št. 10/11, 503; *Knjiga '75*, št. 3/4, 117-118; *Delo* 17/1975, št. 59 (12. 3.), 8; *Dolenjski list* 26/1975, št. 16 (17. 4.), 31; Tine Stiplošek, *Mojster aforizma*, *Dnevnik* 24/1975, št. 99 (11. 4.), 5.

⁵⁵ Andrej Inkret, *Aforistične pripombe k izbranim aforizmom*, 85-90.

- XII. Najbolj nevarni so tisti cenzorji, ki dopisujejo inkriminirane besede
XIII. Kdor se zadnji smeje, se bo smejal sam

Inkret govori o kriterijih izbora; ta naj bi bil tudi po pisateljevi želji kolikor mogoče strog.⁵⁶ Gre za antološki prerez skozi delo. Skušaja strniti njegove najpomembnejše teme: vprašanja iz političnega in erotičnega življenja, problemi domovine in naroda, razrednih sovražnikov v brezrazredni družbi in cenzorjev, ki sami dopisujejo inkriminirane besede, totalitaristični apetiti in birokratska nenasitnost, nasprotje med »dobrimi« deklaracijami in »slabo« realnostjo, »parolami« in praznino, ki naj bi jo prikriji njihov ideološki patos, vprašanja javne in zasebne morale, politična mimikrija in politikantsko sprenevedanje, javne neumnosti in zasebne cinične modrosti ... V tem tematskem območju je Petanova aforistična satira po Inkretu legitimna in hkrati čez vse značilna dedinja »mlade« socialistične družbe in njenih protislovij.

Inkret ugotavlja, da je v svojem komičnem kriticizmu ali kritičnem humorju Petanova satira podobna satiri v drugih socialističnih državah, zlasti na Poljskem in Čeho-Slovaškem. To je satira, ki hoče govoriti odprto in ki hoče brez avtocenzure pisati tudi o najbolj problematičnih družbenih stvareh, vendar pa je pri tem zelo odvisna od vsakokratne politične klime, svojevrsten barometer

⁵⁶ »Med brezštevilnimi razpoložljivimi domislicami, vzkliki in vzdih, definicijami in parolami, ironičnimi vprašanji in sarkastičnimi odgovori, apodiktičnimi sentencami in dvoumnimi maksimami, pregovori in rečenicami, rekli, reki in izreki, gesli in paradoksi, satiričnimi zapovedmi in humorističnimi (ob)sodbami in med vsemi drugimi besednimi igrami skušajo izbrani aforizmi upoštevati samo tisto gradivo, ki na neponovljivo samosvoj način pripada Petanovemu peresu, obenem pa je v njem dosežen nekakšen maksimum lapidarne gostote in aforistične prebojnosti. Izbor hoče biti, skratka, reprezentativen v obojnem pomenu te respektivne besede: subjektivnem in objektivnem«. - N. d., 85-86.

njene popustljivosti ali zaostrenosti, odprtosti ali neprizanesljivosti. Petanova aforistična satira je v prevladujočem delu politična in sicer v docela neposrednem smislu in obsegu tega pojma. Govori o celi vrsti važnih stvari, ki sestavljajo idejno in ideološko podobo takratne družbe, hkrati pa molče pričuje tudi o tem, koliko se je ta družba sploh pripravljena soočati s svojimi temeljnimi in izvirnimi problemi. Stopnja te pripravljenosti, ki je stopnja samokritičnosti, pa je občutljiva in spremenljiva in nikakor ni odvisna le od aforista. Inkret med izrazitimi (moralnimi) kvalitetai Petanovih aforizmov vidi ravno konsekvencnost, kajti težko bi v njih odkrili sled avtocenzurnega računa, pragmatičnih skrupulov ali konformistične servilnosti.

Ob političnih aforizmih so tematsko prisotni tudi taki, ki na duhovit paradoksalen način govore o ženski in o erotiki, ki se paradoksalno komično ukvarjajo z besednim preobračanjem in poigravanjem na temelju znanih pregovorov, zgodovinskih in mitoloških osebnosti. Inkret posebej poudarja tiste, ki s svojevrstnim črnim humorjem, nošenim s fingirano naivnostjo, postavljajo na glavo konvencionalna gesla in rekla, zdrave modrosti, hrupna idealiziranja in druga goljufiva šopirjenja ter tiste, ki segajo k poslednjim mejam in robovom človeškega bivanja in bitja, ko ostane aforizem sam in gol – nekakšen filozofski apokrif.

S to zbirko in izčrpno spremno besedo tudi med recenzenti ni bilo več tolikšnega prizadevanja po utemeljevanju kvalitete slovenske satire niti zagovarjanja njene družbene upravičenosti. Prve štiri zbirke so bile razprodane,

sprejem pete – antološke – pa je Petana utrdil kot najpomembnejšega slovenskega aforista.

Zbirko je izčrpno ocenil Rajko Korošec, pohvalno sta se izrazila kritik v *Primorskem dnevniku* in Denis Poniž.⁵⁷ Korošec razmišlja o obrobem odnosu literarne zgodovine in teorije do drobnih oblik zaradi poudarjanja »vélikega teksta«; za drobne oblike pravi, da se zlahka uveljavljajo zunaj svojega prostora, torej v večjem filozofskem delu, zunajumetniški stvarnosti (uporaba v različnih življenjskih situacijah) in tujem jezikovnem okolju (kar dokazujejo številni prevodi). Identiteta aforizma, ki je »najkrajši možni in zaokroženi spoj umetnosti in filozofije«, je namreč določena s strukturnimi mejami: izgublja se, če se s kvantitativno širitvijo razveže njegova konciznost ali če izgubi miselna poantiranost. Med osnovnimi oblikovnimi sredstvi izpostavi besedno igro, oksimoron, paradoks, med perspektivami pa fingirano naivnost, katere učinki so komični, satirični, ironični ali groteskni. Tematsko je največ političnih, aforizmi pa so tudi prostor absurda, nesmiselnosti, tesnobnosti in grotesknosti.

3.1.6 Tisoč in en aforizem (1986)

Gre za žepno izdajo, ki obsega 116 strani in prinaša 1039 aforizmov, med katerimi je precej takih, ki so bili že objavljeni v kateri od prejšnjih zbirk. Tako je bil npr. aforizem *Nesreča je, če ima majhna država preveč velikih ljudi* objavljen že v zbirkah *Avtobiografija* (str. 11) in *Telefonski imenik* (str. 66).

⁵⁷ Rajko Korošec, Izborne iskrice, *Delo* 24/1982, št. 174 (29. 7.), 8; Denis Poniž, Aforizmi za vsakdanjo (in posebno) rabo, *Dnevnik* 31/1982, št. 130 (15. 5.), 7; *Primorski dnevnik* 38/1982, št. 84 (24. 4.), 4.

Naslov figurativno res napove vsebino knjige in približno število zajetih besedil, vendar kot citatna parafraza pove še več, namiguje na eno od bistvenih stalnic Petanove aforistične poetike, na operiranje s citati in aluzijami. Kot moto preberemo na začetku kratko pesem z naslovom *Kako napišeš aforizem*.⁵⁸ Aforizmi so razvrščeni tematsko, posamezne teme pa kot gesla (avto, birokracija, človek, delo, denar, domovina, duša, kmetijstvo, komunizem, ljubezen, mladost, pravica, resnica ...) po abecednem redu, po načelu stvarnega kataloga. Nekateri so vmes tudi tiskani v kurzivi, nekateri krepko.

M. Markelj in J. Povše sta o zbirki že kanoniziranega avtorja pisala zelo pohvalno,⁵⁹ saj lahko preberemo, da aforizmi »delujejo kljub starosti nekaterih sveže in aktualno« ter da nihajo med humorjem in satiro, kar pravzaprav ni nič novega.

3.1.7 Aforizmi od A do Ž (1989)

Gre za najboljsežnejšo zbirko, ki pa je na prvi pogled še najbolj podobna prejšnji, le da je ta v belih platnicah in debelejša, saj obsega 236 strani. Aforizmi, okrog 2300 jih je, so nanizani po abecedi. Že sam naslov 'od A do Ž' pomeni 'vse'. Tak v kvantiteto naravnan koncept zbirke, pri katerem niso očitna nobena selekcijska merila, si tržno lahko privošči le kanoniziran avtor, katerega

⁵⁸ Najprej napišeš zelo kratek stavek / Potem prečrtaš dve besedi / Nato še eno / In še eno / Potem zamenjaš preostale besede z novimi / Nato dopišeš besedi, ki si ju prej prečital / Nekajkrat spremeniš vrstni red / Tako telovadiš v glavi, dokler sleherna beseda ni na svojem mestu / To, kar si dobil, je aforizem

⁵⁹ M. Markelj, Stotnije ostrih puščic, *Dolenjski list* 38/1987, št. 8 (26. 2.), 15; Janez Povše, Zgovorni aforizmi Žarka Petana, *Primorski dnevnik* 43/1987, št. 7 (9. 1.), 9.

dela niso več opredeljena s svojilnim, ampak tudi vrstnim pridevnikom (petanovski).

3.1.8 Pred nami potop (1992)

Po treh zbirkah, ki so imele poudarek na količini zajetih besedil, je bila potrebna novost. Ta zbirka kaže estetska prizadevanja v obliki, nastala je v soavtorstvu s Stanetom Jagodičem, ki je zanjo prispeval barvne fotokarikature. Druga novost je tematska oziroma vsebinske narave, zanjo pa so poskrbele družbene spremembe, uvedba večstrankarskega sistema in osamosvojitve Slovenije. Na 66 straneh najdemo le 198 aforizmov, med katerimi je veliko novih in v moji analizi posamičnih aforizmov niso zajeti, zato jih nekaj želim tu navesti kot primer hitrega odziva na spremenjen družbeni kontekst in pokazati nove teme, med katerimi prevladujejo izrazito politične.

Padec komunizma (*Komunizem je propadel predvsem po zaslugi komunistov.*) je razkrinkan kot navidezen, saj na oblasti ostajajo isti ljudje (*Komunisti nočejo prevzeti grehov svojih očetov, še vedno pa stanujejo v njihovih vilah. - Od vseh komunistov so mi še najmanj všeč bivši komunisti. - Mnogi so prišli v zgodovino tako, da so o pravem času izstopili iz nje. - Človek našega časa: govori kot demokrat, misli kot boljševik, ukrepa kot fašist. - Po partijski direktivi je izstopil iz partije. - Mnogi so prišli v zgodovino tako, da so o pravem času izstopili iz nje. - Marsikateri današnji gospod je bil še včeraj tovariš.*), pravih in odločilnih sprememb ni (*Komunizem ni ideologija, je predvsem mentaliteta.*) razočarani in izkoriščeni ob tem pa so preprosti ljudje, delavci (*Kaj je sporočil Karl Marx z onega sveta: »Proletarci vseh dežel -*

oprostite!«), ki se jim je gmotni položaj še poslabšal (*Človek ne more živeti samo od demokracije.*). Zanimanje se obrača tudi na Balkan, kjer prej zadrževana nasprotja preraščajo v brezmejni nacionalizem (*Srbi brusijo kame, Hrvati ostrijo nože - po štiridesetih letih nenormalnega miru je zdaj spet vse tako, kot mora biti.*), v Sloveniji so se izrazila desetletja zatajevana nasprotja med zmagovalci in poraženci revolucije (*Pri nas bo prišlo do sprave, kadar se bodo žrtve opravičile rabljem.*), nekaj prostora pa ostaja tudi za bolj zasebne teme v pesimistični in koristoljubni optiki (*Ljubezan je nekaj najbolj čudovitega, kar se ti lahko ne zgodi. - Mislim nase - torej sem!*) ...

3.1.9 Do amena in naprej (1994)

Gre za kronološko ureditev gradiva (1960-69; 1970-79; 1980-89; 1990-199 ...), ki pa ni komentirano ne s kazalom ne s spremno besedo. Na vsaki od 151 strani je približno 8 aforizmov, kar pomeni, da je ob kronološki orientaciji poudarek zbirke na količini.

V svoji oceni v *Delu* Leilerjeva poudari evropske korenine aforizma, Petana pa postavi v kontekst z Eliasom Canettijem in Emilom Cioranom. Značilnost aforizma, kot ga poznamo na Slovenskem, je predvsem njegova satirično-politična naravnost, ki izhaja iz sveta represivnega totalitarnega režima, kjer se je aforizem pokazal kot ena redkih možnih oblik defenzive. Tako je tudi za petanovski aforizem v prvi vrsti značilna satiričnost in nanos na

aktualne družbeno-politične antagonizme, h katerim pa so pripete tudi večnostne teme, značilne za vsa okolja in vse čase.⁶⁰

3.1.10 Koledar aforizmov (1995)

Deseta in do sedaj zadnja zbirka aforizmov v slovenščini preigrava še eno od možnosti, kako urediti aforizme v zbirko, kako in komu jih ponuditi. Če se je zbirka *Pred nami potop* rahlo spogledovala z zagovorniki demokratičnih družbenih sprememb, ki so ob svojem kritičnem (ciničnem) odnosu tudi občutljivi za estetsko obliko knjige kot celote, pa ta zbirka želi biti poljudna, popularna, prijaznejša, bolj igriva, bolj splošno človeška in manj politična, ponuja se kot koledar za vsakogar. Knjiga je nekoliko manjšega formata, ilustracije so v stilu raznih popularnih pratik. Naslovi so Pogled naprej (5 aforizmov), Pogled nazaj (5 aforizmov), vmes pa dvainpetdeset tednov, vsak na svoji strani. Na levi strani je po sedem aforizmov, na desni ilustracija k enemu izmed njih. Tudi na zadnji platnici jih je sedem, skupaj torej 381 aforizmov. Ker je zbirka zadnja in prinaša precej novih aforizmov (zato jih je skozi moje sito prišlo le za vzorec), je prav, da jo vsaj tematsko nekoliko konkretnije predstavim.

Gre za razočaranje nad izrojeno demokracijo, lažnim domoljubjem, neporavnanimi krivicami preteklosti (*Dame volijo - bivše tovariše. - Domovino lahko prodaš, ne moreš pa je kupiti. - Pri sestopanju z oblasti so nam komunisti stopili na glavo. - Nam bi se najbolj prilegala bela zastava z rdečimi madeži. -*

⁶⁰ Ženja Leiler, »Papir vse prenese, zlasti toaletni papir«, *Delo* 37, št. 21 (26. 1. 1995), 8.

Bili smo svobodni, zdaj smo neodvisni, res me zanima, kdaj bomo zadovoljni. - Tisti, ki so v socializmu lagali, v demokraciji nakladajo.), za smešenje komunizma (Najbolj hecna pravljica junaka sta Marx in Moric.), a politična satira ni več tako zelo v ospredju. Razočaranje se iz satiričnosti umika v resignacijo in odtod v globlja življenjska nasprotja, v neuresničljivost idealne družbe, v različna protislovja razmerij med moškim in žensko (Včeraj sem vprašal dvajsetletno lepotičko: "Gospodična, kje ste bili pred tridesetimi leti?" - Komaj sem te našel, si že srčno želim, da bi te spet iskal. - Sodobna pravljica: Spoznala sta se, zaljubila, poročila, se srečno ločila in živela brezskrbno do konca svojih dni.), v razpetost med preteklost in prihodnost (Ne bojte se prihodnosti - začela se bo šele jutri.) in v nihanje med spomini in strahom. Posebno poudarjeno je staranje in minevanje, umrljivost (Pokopali so dva vojaka, eden je bil zmagovalec, drugi premaganec, oba sta bila enako mrtva. - Rad bi se naučil umreti - ali naj vprašam za svet žive ali mrtve? - Smrt naj bi bila močnejša od človeka? Saj nima mišic. - Želim si preživeti svojega pogrebника.), nedokončanost, klic po etični izravnavi (Strinjam se, pod preteklostjo je treba potegniti črto. Nato pa sešteti vse barabije.), razmislek o lastnem delu, ustvarjanju in kulturi (Aforizem je stavek, ki misli. - Literatura je lahko več ali manj od življenja, nikoli pa ne more nadomestiti življenja. - Mona Liza bi se takoj zresnila, če bi prebrala, kaj vse je bilo napisano o njenem smehljaju. - Cinizem je duhovitost, ki se je skisala. - Kritičnik je človek, ki ve veliko več kot avtor, naredi pa veliko manj. - Proti cenzuri se najuspešnejše boriš tako, da ničesar ne napišeš. - Socializem je nezakonski oče vseh mojih aforizmov. - Edini kritičnik, ki

sem mu verjel, je bil Josip Vidmar. Če je kaj hvalil, sem vedel, da je ničvredno, in obratno. - Vsak dober aforizem je zabeljen s cinizmom. - Na začetku je bila beseda, na koncu tri pike ...), vedno manj kot poza, duhovitost nima več stran od sebe obrnjene ostrine, nekateri pa preigravajo stare sentence z utemeljevanjem materialne eksistence (Iščem, dokler se ne najdem. - Človek ne živi samo od kruha, je rekel pek in začel peči žemlje. - Jem, torej sem!).

3.1.11 Prevodi, adaptacije in nagrade

V poznih sedemdesetih letih se je začel intenziven preboj Petanovih aforizmov v knjižni obliki na druga jezikovna področja.⁶¹ Mediji so zavzeto pisali o uspehih v drugih jezikovnih in kulturnih okoljih. Leta 1978 so v Beogradu izšle *Nepodobne parole*, tehtno in odmevno spremno besedo zanje je napisal Milovan Vitezović.⁶² Satirični aforizem definira kot medklic, saj ugotavlja, da čimbolj se je družba odmikala od referatne in poročevalske forme, tem bolj je satira hotela biti (ali pa je bila prisiljena zaradi obstanka) medklic. Cilj medklica pa je v tem, da iztiri stvari iz birokratskih tirnic. Interpretira uporabo parole v naslovu, ki je na začetku pomenila geslo – skrčeno in poenostavljeno idejo, za katero se je treba boriti, ko pa je bila izborjena, se je parola postavila na častno mesto, kot da je ona cilj, ne pa sredstvo; Petan se tako z naslovom roga paroli. O knjigi pravi, da je zbirka apokrifnih ali nespodobnih parol. Med oblikovnimi sredstvi omeni uporabo imperativa, leksike parole in pripisovanja satiričnih

⁶¹ Pred tem je izšel italijanski prevod: *Massime* (Abano Terme: Edizioni orsaminore, [1967]).

⁶² Spremna beseda je bila objavljena tudi v slovenskem prevodu in deležna številnih sklicov, med drugim tudi Inkretovega. - Milovan Vitezović, *Nespodobne parole, Naši razgledi* 28/1979, št. 6 (23. 3.), 179-180.

komentarjev. Ugotavlja, da je bil Lecov vpliv prebolet na začetku šestdesetih. Udomačevanje Petanovega aforizma poteka s pomočjo približevanja ljudskemu pregovoru, lahko kot satirična variacija znanega reka. Osnovna moč Petanove satire leži v paradoksu, taki aforizmi so tudi najbolj trajni. Od drugih aforistov se Petan razlikuje po ekonomski konstanti. Notranje je zbirka urejena po sistemu urejanja časopisov: zunanja in notranja politika, gospodarstvo, kultura, šport in razvedrilo, kar pomeni spolnost, zakon in družino. Organizirana je torej kot življenje, vanjo je vnesen sistem vsakdana.

O srbskem prevodu je poročal tudi domači tisk in umestil Petana v povojni evropski kontekst:⁶³ Oče satirične parole ali angažiranega aforizma je S. J. Lec, v šestdesetih letih sta ga na Čehoslovaškem gojila Milan Ružička in Gabriel Laub, v Beogradu kot središču humoristično-kritičnega aforizma pa Vlada Bulatović Vib, Brana Crnčević, Matija Bečković in Milovan Vitezović, na Hrvaškem Paja Kanižaj in na Slovenskem Žarko Petan, katerega prve štiri zbirke so bile leta 1979 razprodane.

Leta 1979 je izšla prva zbirka v nemščini, *Mit leerem Kopf nickt es sich leichter: satirische Aphorismen*. Izšla je tik pred frankfurtskim knjižnim sejmom v 2000 izvodih pri graški založbi Styria.⁶⁴ Spremno besedo je napisal Wolfgang Kraus, predsednik avstrijskega združenja za literaturo, ki med drugim piše: »Na prehodnem polju družbenih sistemov, na poskusnem področju različnih mešalnih oblik pa so oko, uho in razum ohranili ostrino za vse vrste nevarnosti.

⁶³ Branko Šömen, Neprimerne parole, *Dnevnik* 28/1979, št. 114 (26. 4.), 8.

⁶⁴ *Delo* 21/1979, št. 242 (16. 10.), 9.

Ne sme nas presenetiti, da satiriki vidijo predvsem napake, pomanjkljivosti, nevarnosti in jih s poudarjanjem pojasnjujejo⁶⁵. Prva zbirka je bila dvakrat ponatisnjena, leta 1985 in 1990,⁶⁶ v naslednjih letih pa so pri isti založbi izšle še nove zbirke, včasih tudi v kombinaciji z liriko ali prozo: *Himmel in Quadraten: Aphorismen und kleine Prosa* (1981), *Vor uns die Sintflut: Aphorismen: Ein immerwährendes Kalendarium* (1983), *Viele Herren von heute waren gestern noch Genossen* (1990), *Die Welt in einem Satz: neue Aphorismen und kleine Lyrik* (1994) in *Von Morgen bis Gestern: gesammelte Aphorismen* (1997).

Druga zbirka (*Himmel in Quadraten*) je bila deležna precejšnje pozornosti in uspeha.⁶⁷ Posamezne aforizme iz te zbirke naj bi v obdobju nekaj naslednjih mesecev objavilo več kot 60 časopisov in revij,⁶⁸ o njem pa so lahko brali tudi v *Deutsches Allgemeine Sonntagsblatt*, *Die Welt in Kleine Zeitung*.

Afirmativne ocene je doživela tudi tretja zbirka (*Vor uns die Sintflut*),⁶⁹ oblikovana kot tedenski koledar (podobno kot v slovenščini kasnejši *Koledar aforizmov*), podobno tudi četrta zbirka (*Viele Herren von heute waren gestern noch Genossen*). Osnovno vrednost zbirke so pripisali njenemu aktualnemu odzivu na bistvene silnice sodobnosti.⁷⁰

⁶⁵ L. S., Petan v nemščini, *Večer* 35/1978, št. 262 (9. 11.), 6 in Wolfgang Kraus, Besede urežejo kot nož, *Naši razgledi* 29/1980, št. 1 (11. 1.), 31.

⁶⁶ Prim. naslov članka ob tem: Velik Petanov uspeh. *Večer* 41/1985, št. 218 (19. 9.), 4.

⁶⁷ Uspeh Petanovih aforizmov. *Naši razgledi* 30/1981, št. 3 (13. 2.), 82.

⁶⁸ J. H., Petanovim aforizmom se ne smehljamo le doma, *Delo* 23/1981, št. 276 (27. 11.), 11.

⁶⁹ S. F., Kovič in Petan v nemščini, *Naši razgledi* 32/1983, št. 20 (21. 10.), 586 in L. S., Aforizmi za vse leto, *Večer* 39/1983, št. 289 (15. 12.), 5.

⁷⁰ Lojze Smasek, Ostro, izvorno, *Večer* 46/1990, št. 264 (12. 11.), 6.

O zbirki *Die Welt in einem Satz* so poročali *Die Welt*, *Frankfurter Neue Presse*, *Darmstädter Echo* in dunajski studio ORF.⁷¹ Zbirka je leta 1996 prejela nagrado, ki jo podeljuje bolgarska Hiša za humor in satiro iz Gabrova.⁷²

Ob recenzijah so se začele tehtnejše ocene, o katerih so poročali tudi naši mediji.⁷³ Gre za tehtno oceno paremiologa Wolfganga Miederja, ki je svojo oceno oprl na prve štiri nemške zbirke (*Mit leerem Kopf nickt es sich leichter*, *Himmel in Quadraten*, *Vor uns die Sintflut*, *Viele Herren von heute waren gestern noch Genossen*).

Petana primerja z Lecom in Laubom. Pri Petanu gre predvsem za jedko ironijo in ostro satiro, ko analizira frazerstvo svojega časa in razgalja družbene, gospodarske in politične pomanjkljivosti s prirejenimi in popačenimi pregovori. Po Miederjevem mnenju pa se za pesimističnim satirikom skriva angažiran moralist, ki želi predvsem razkriti resnico, vselej v upanju, da bo to peljalo v boljši jutri.

Med slovničnimi kategorijami Mieder interpretira prvo in tretjo osebo ter ednino in množino. Aforizme bere precej dobesedno, saj po njegovem cela vrsta aforizmov v prvi osebi kaže pogum do osebne izjave (*Pometal bi pred svojim pragom, če bi ga imel.*), v aforizmih v tretji osebi se na daljavo spopade z anonimnimi osebami (*Če že morajo z glavo skozi zid, naj počno to tam, kjer so predvideli okno.*), z aforizmi v prvi osebi množine pa apelira na solidarno

⁷¹ Petanovi aforizmi v nemškem prevodu: iz tujega tiska, *Delo* 37, št. 166 (20. 7. 1995), 12.

⁷² *Sodobnost* 45, št. 1/2 (1997), 45-55.

poštenost glede na napačne odločitve v okviru komunizma (*Preveč smo investirali v gradnjo Potemkinovih vasi.*).

S tako izpostavljeno uporabo slovničnih kategorij (oseba, število ...) je zajeto le eno od oblikovalnih sredstev. Po mojem mnenju gre za poze, ki izpostavljajo pripovedovalčev (in ne Petanov) odnos do teme. Prav postavljanje sebe v položaj udeleženca ali zgolj opazujočega in predstavljanje sebe kot posameznika ali kot del skupnosti sta sredstvi, ki odnos do pripovedovanega zelo markirata in nudita možnosti za mnoge odtenke (identifikacija, prizadetost, kritičnost, opozicija, vzvišenost ...).

Precejšen del ocene je posvečen tematiki aforizmov. Tudi tu Miederjeva dikcija razkriva precejšnjo stopnjo dobesednega branja in iskanje prevelikega in povsem resnega družbenega in etičnega angažmaja. Ali je to že politična mahinacija, na kakršne namiguje v nekem intervjuju?⁷⁴ Poleg politike in gospodarstva se loteva osebnega odnosa človeka do človeka, čeprav gre tudi tu zopet za razkrinkavanje in manj za prikaz iskrene ljubezni. Še posebno rad pa Petan citira tradicionalne pregovore, ki jih s kratkimi dodatki parodistično potrdi ali pa zanika.

Zelo pomembna se mi zdijo Miederjeva opažanja o strukturi aforizmov. Petan pogosto izbere dvodelno strukturirane pregovore, pri čemer je poduk v drugem delu, ki je spremenjen (*Govor je srebro, molk pa kariera.*). Zlasti

⁷³ Wolfgang Mieder, »Vse v najlepšem neredu« – je v Petanovih pregovornih aforizmihi: Iz tujega tiska, *Delo* 36, št. 45 (24. 2. 1994), 14-15.

pogosta je struktura *Kdor ..., ..., s katero je mogoče vzrok konfrontirati z nepričakovanim učinkom: Kdor reče A, bo rekel tudi AU.*

Posebej izpostavi velerizme oziroma apologične pregovore ali pregovore s primerom.⁷⁵ Zlasti v tistih tovrstnih rečenicah, ki se začenjajo s pregovorom (*Vsak začetek je težak, je rekel tat, ko je ukradel nakovalo.*), pride zaradi nepričakovanega obrata v zaključnem delu do humorne, ironične ali tudi satirične kritike ljudskih modrosti, še več pa je primerov s socialno-politično konotacijo (*Bodočnost je v vaših nogah, je rekel general vojakom pred umikom. - Kritik ne berem, je rekel igralec, zlasti ne slabih.*).

Miederjeva ocena je pomembno osvetlila celotno Petanovo aforistiko, zlasti glede tematike in strukture. Zdi se mi pa, da je bila nekoliko preblaga pri razbiranju perspektive, kajti vsekakor izjave kot »*Pogumna kritika je tisto, kar žene Petana k pisanju aforizmov. Svoje sonarodnjake želi spodbuditi k razmisleku, vselej v upanju, da jih bo preko tega spodbudil tudi k potrebnemu odgovornemu dejanju*« pripisujejo aforizmu preveč družbene moči, preveč volje do angažmaja, spregledajo pa, da se napetost velikokrat sprosti v cinizmu, ki slabo stanje samo ugotavlja, z distanco izražena duhovitost je tudi vse, kar se »družbenega« zgodi - konča se s pristajanjem na dano situacijo.

⁷⁴ »V tujini moje aforizme včasih izkoristijo za politične mahinacije, kar pa ni moj namen.« - Marjeta Novak, Satira je predvsem boj zoper neumnost, *Delo* 23/1981, št 33 (11. 2.), 9.

⁷⁵ Glej teoretični del naloge (str. 25) in Joseph Paternost, Strukturalni in sociolingvistični komentar k aforizmom Žarka Petana in Iva Antiča, *SR* 44/1996, št. 1, 31-41.

Leta 1979 je bil tudi prvi poskus, da bi aforizme prenesli v gledališče. V mariborski Drami so tako uprizorili kabaretni recital.⁷⁶

Nagrade, ki jih je Petan prejel za svoje aforizme: prva nagrada za aforizme na Festivalu humorja Čivija, Šabac, 1972; druga nagrada za aforizme na 1. Festivalu humorja, satire in karikature v Ribnici, 1986; nagrada za zbirko aforizmov *Die Welt in einem Satz*, ki jo podeljuje bolgarska Hiša za humor in satiro iz Gabrova, 1996.⁷⁷

3.2 Aforizem kot besedilo

Kako zajeti in opisati postopke, ki tvorijo aforizme, kako priti do strukturnih in tematskih modelov, kako zaobjeti perspektivo? Se oprijeti pojmovnika klasične retorike, strukturalne lingvistike in literarne teorije, besediloslovja ali medbesedilnosti? Najširši model je model medbesedilnosti, toda že sama teoretska utemeljenost v dekonstrukciji zbuja sum, da se rezultata analize ne da na koncu ponuditi v zaprtih, preglednih predalčkih. Odločila sem se, da pred vsemi teorijami dam prednost gradivu, stvari sami in postopku, ki ga izziva.

⁷⁶ *Dialogi* 15/1979, št. 11, 692-694.

⁷⁷ *Sodobnost* 45, št. 1/2 (1997), 45-55. - V intervjuju Petan sam v nekaj stavkih oriše zgodovino aforizma. Svojo zvrst prepozna v tradiciji antike, francoskih moralistov, Goetheja, Novalisa, Schopenhauerja, Schnitzlerja, Karla Krausa; med pomembnimi sodobniki je na prvem mestu Stanisław Jerzy Lec, med srbskimi so po njegovi oceni pomembni Brane Crnčević, Dušan Radović, Vitezović.

Za začetek se je bilo treba omejiti v gradivu. Kako zajeti »tipično« nekega avtorja, vzeti tematsko, strukturno ... sito? Kriterij izbora, ki sem ga določila, je bil pogostnost pojavljanja v slovenskih knjižnih zbirkah.

V desetih zbirkah, ki jih predstavljam in v katerih so zajeti aforizmi, ki sem jih nato analizirala, sem našla 5866 aforističnih zapisov. Ker so nekatere izmed zbirk antološke, se mnogi med njimi pojavljajo večkrat; tako sem prepoznala skupaj 3286 različnih aforizmov, med katerimi se jih 1902 pojavi samo enkrat, 606 aforizmov je zapisanih dvakrat, 427 od njih je ponovljenih trikrat, v štirih zbirkah se pojavi 299 aforizmov, v petih zbirkah najdemo 50 primerov, šestkrat so zapisani trije, sedemkrat pa en sam aforizem (*Zgodovinarji ponarejajo preteklost, ideologi prihodnost.*), in sicer v zbirkah *Avtobiografija*, *Telefonski imenik*, *Izbrani aforizmi*, *Tisoč in en aforizem* (dvakrat), *Aforizmi od A do Ž* in *Do amena in naprej*.

Natančneje sem analizirala tistih 354 aforizmov (kar je 10,8% vseh različnih aforizmov), ki so se v desetih zbirkah pojavili vsaj štirikrat. Ta model selekcije je skušal zajeti »tipično petanovsko« tako v kvantitativnem kot kvalitativnem smislu: zajel je dobro četrtno ali 28 % (1644 od 5866) vseh zapisanih aforizmov, glede na posamezne zbirke je ta delež prikazan v tabeli:

NASLOV ZBIRKE, LETO	ŠTEVILO ZAJETIH AFORIZMOV	ŠTEVILO AFORIZMOV V ZBIRKI	% CELOTNE ZBIRKE
<i>Prepovedane parole</i> , 1966	82	205	40
<i>Slečene misli</i> , 1969	115	250	44
<i>Avtobiografija</i> , 1972	81	182	44
<i>Telefonski imenik</i> , 1974	122	135	90
<i>Izbrani aforizmi</i> , 1981	97	156	62
<i>Tisoč in en aforizem</i> , 1986	347	1039	33

<i>Aforizmi od A do Ž</i> , 1989	355	2400	15
<i>Pred nami potop</i> , 1992	7	198	4
<i>Do amena in naprej</i> , 1994	334	1120	30
<i>Koledar aforizmov</i> , 1995	4	381	1

Tabela 1: Delež analiziranih aforizmov v posameznih zbirkah

Prve štiri zbirke so izšle v manj kot desetih letih, povezuje jih nanašanje na podobno družbeno stvarnost; o kvaliteti pričajo naslednje tri antološke zbirke, ki zajemajo precej že prej knjižno objavljenega gradiva. Tako je iz modela štirikratne objavljenosti izpadla novejša aforistika, ki je nastala po večjih družbenih spremembah (demokratizacija, osamosvojitve), zato sem zbirki *Pred nami potop* in *Koledar aforizmov* tematsko komentirala pri predstavitvi posameznih zbirk.

3.2.1 Presupozicije

Aforizem je besedilo. Na skladenjski ravni je dostikrat prekriven z najmanjšo besedilno enoto, s povedjo. In ker je tako zelo kratko, drobno besedilo, za svojo sporočilno učinkovitost potrebuje veliko vsebinsko zgoščenost in jezikovno pretehtanost. Oboje je doseženo tako, da aforizem v svojo strukturo povzame elemente že danega, elemente tradicije, kulture, vrednostnih predstav, jezikovnih vzorcev, klišejev, frazemov, avtomatizmov, ideologemov, krilatic ... Aforizem se medbesedilno (kazalka je lahko različnega obsega, od aluzivno rabljene besede pa do celih citatov) nanaša na bralčeve presupozicije, lahko v zvezi s konkretnimi besedili, vedno pa tudi s kulturnim, vrednostnim, ideološkim ... kontekstom.

Med besedilno strukturiranimi predlogami je bil velik delež takih, ki se jih da učinkovito opisati z leksikološko-frazeološko terminologijo, zato sem jih najprej strukturno opredelila v okviru besed in stalnih besednih zvez (rečenice in rekla; sestave, skupi, sklopi in zrasleki), glede na besedilno vrsto pa skušala opisati z odprto verigo kot pregovore, sentence, maksime, parole, besedne igre, izreke ... Parola je kratko izražena programska misel, geslo.⁷⁸ Ker že prva Petanova zbirka nosi naslov *Prepovedane parole* in politične parole parodira, se mi zdi smiselno to pomensko skupino predlog z močno pozivno funkcijo posebej poudariti.

Strukturna analiza je pokazala, da slaba četrtnina analiziranih aforizmov vsebuje in prenavlja stalne besedne zveze, ki so skladijsko strukturirane kot rečenice. Ta tip ima najbolj oprijemljivo izraženo predlogo, je razviden in zlahka ločljiv od drugih. Približno dve tretjini od tega je enostavnih povedi (S: *Tudi slepa kura petelina najde*. ← *Tudi slepa kura zrno najde* ekspr. 'tudi človeku z manjšimi sposobnostmi se včasih kaj posreči').⁷⁹ Ostanek je poleg redkih zapletenih stavčnih struktur (*Kar ve eden, ne ve nobeden; kar vesta dva, ve pol sveta; kar vedo trije, je vojna tajna*. ← *Kar ve eden, ne ve nobeden, kar vesta dva, ve pol sveta, kar vedo trije, ve ves svet*; S/s+S/s+S/s) razdeljen na dve skupini, na zveze glavnega stavka in odvisnika - med temi odvisniki prevladuje oziralni tip kdor ..., kar ..., kjer ... (*Kjer se prepirata dva, ima direktor vedno prav*. ← *Kjer se prepirata dva, tretji dobiček ima*; S/s) ter na zveze z dvodelno

⁷⁸ SSKJ: publ.

⁷⁹ Navajam tudi aforistične pologe; predloge so podčrtane.

priređno strukturo (*Človek sem in ničesar živalskega mi ni tuje.* ← Človek sem in ničesar človeškega mi ni tuje; S+S).

Na zgornji preprosti tip se veže brez števila različic, pri katerih so prisotne tudi nestavčne besedne zveze (*Beseda ni konj, a kljub temu se pogosto zgodi, da človek zavoljo ene same besede zleti iz sedla.* ← Beseda ni konj fraz. 'reči, prositi, vprašati še ni nič hudega' + zleteti iz sedla 4. ekspr. 'zaradi močnega sunka, izgube opore prenehati biti na določenem mestu'); v predlogi je v navedenem primeru poleg besedilne rečenice še glagolski frazem.

Kakšne pa so rečenice glede na zlitost pomenskih sestavin?

Sestave so vsebinsko dveh vrst; nekaj je političnih parol, ki so v jeziku razmeroma mlade, zato še niso slovarske, motiviranost pomenskih sestavin je zelo močna (*Razprodajamo stare parole po nižanih cenah.* ← Razprodajamo staro blago po nižanih cenah). Druga vrsta predlog so maksime, ki niso oblikovane s pomenskimi prenosi, ampak preprosto imperativno izražajo neko moralno zahtevo (*Živi in pusti druge, naj životarijo.* ← Živi in pusti druge, naj živijo).

Med izhodiščnimi frazemi seveda prevladujejo skupi in sklopi; če ima vsaj ena sestavina ohranjen izvorni pomen, gre za skupe (*Nekatere države zgnijejo, še preden od mrejo.* ← Država odmira term. polit. '[država] izgublja značilnosti politične sile nad družbo'), če ne, pa za sklope (*Roka roko zvije.* ← Roka roko umije 'človek povrne zlasti v neprijetnem, nedovoljenem položaju dobljeno pomoč s podobno pomočjo'). V večini primerov gre za stalne besedne zveze, pri katerih je povezava med pomenskimi sestavinami celotnega frazema

in posameznih besed metaforična ali metonimična. Vsebinsko med skupe in sklope sodijo večinoma pregovori, sentence in nekatere parole.

Potrdila se je domneva, da zraslekov, pri katerih pomenske sestavine frazema niso več motivirane glede na pomenske sestavine posameznih besed, ki zraslek sestavljajo, skoraj ni, saj niso primerni za postopek prenovitve.

Med analiziranimi aforizmi približno polovica vsebuje in prenavlja rekla v predlogah. Znotraj te skupine strukturna zapletenost narašča. Podobno kot pri rečenicah so tudi rekla glede na pomensko zlitost največkrat skupi (*Ne delajo samo kardinali kardinalnih napak.* ← narediti kardinalno napako: kardinalen 2. ekspr. 'zelo velik') ali sklopi (*Dandanes so v ljubezenski geometriji bolj pogosti mnogokotniki kot trikotniki.* ← ljubezenski trikotnik fraz. ekspr. 'mož, žena, moževa ljubica; mož, žena, ženin ljubimec').

Preostalimi aforizmi imajo mnogo različnih figur, ki delujejo na osnovi konotacij, omenim pa naj še dva precej razpoznavna na verbalno vezana tipa:

Kazalke, ki priključijo bralčev širši (vrednostni, kulturni, literarni ...) kontekst, so lastna imena, paradokсно umeščena v nov kontekst (*Poznam Judeža, ki je iz previdnosti poljubljal samo ženske.*). V navedenem primeru gre še za dodatno aktualizacijo z uporabo prve osebe in sedanjika v glavnem stavku.

Včasih je bil iz predloge ohranjen samo njen strukturni del (Slovenec Slovincu Slovenka. ← Človek človeku volk fraz. preg. 'v določenih okoliščinah se ljudje zelo sovražijo').

Nekateri aforizmi ne vsebujejo kazalk, ki bi priklicale konkretne besedilne predloge, ampak sprevračajo bralčeva logična pričakovanja v zvezi s svetom. Take pomenske figure so sicer prisotne tudi v prej opisanih tipih.

Vsem tem presupozicijam, verbalno (strnjeno besedilno ali razpršeno ter zgolj strukturno) ali kako drugače priklicanim, je skupno to, da imajo po Krupkovi opredelitvi etične funkcije splošno veljavnost. Splošna veljavnost (oziroma odnos do nje) ni razvidna le iz konkretno obravnavanih tem, ampak je sistemska: pregovori, sentence, maksime, parole in izreki so oblike gnomične proze, ki splošno veljavne vrednote, spoznanja in norme s svojo vsebino, obliko in perspektivo izražajo. To pa je izhodišče za aforistični postopek sprevračanja.

3.2.2 Postopki

Kako se v aforizmih izraža odnos do prej predstavljenih presupozicij? Kako pravzaprav korelirajo z njimi in kaj nam to pove o samem aforizmu in po interakciji tudi o predlogah? Na voljo so različni modeli, po Krupku povzeti kot deleksikalizacija leksemov, kršenje načel izbire, etimologiziranje, psevdoetimologiziranje, metaforizacija ... Leksikološke figure so figure, ki zajemajo lekseme, torej besede in stalne besedne zveze. V frazeološki terminologiji večino teh izrazov pokrivajo prenovitve frazemov, od zelo enostavnih pa do križanjskih, ki so lahko tudi večstopenjski, pri katerih se prepletajo in prenavljajo strukturno različni leksemi. V igri so konotacije na osnovi besedne večpomenskosti. Še vedno ne gre brez osnovnih klasičnih retoričnih figur, zlasti dobrodošel pa je medbesedilnostni model, ki v širokem loku zajame vse.

Postopki se dostikrat prepletajo in dopolnjujejo, zato se mi ni zdelo smiselno med njimi strogo ločevati. Moje opazovanje spet teče od preprostejšega k bolj zapletenemu, zato začenjam v središču teh koncentričnih krogov, s postopki prenavljanja stalnih besednih zvez.

Osnovni postopek, ki se izraža v odnosu do najbolj prepoznavne (najbolj strnjeno prisotne) predloge, je **citatio parafraziranje**, ki pa ima nekaj še vedno precej razpoznavnih različic.

Citat in komentar:⁸⁰ *Kaj je bilo prej na svetu, jajce ali kokoš? Petelin! - Slovenci imamo zelo razvit smisel za humor: radi se smejemo drugim. - Težko je biti Slovenec, zlasti na Slovenskem. - Mladina je naša prihodnost - na žalost! - In kaj bo rekla zgodovina? - Na pomoč! - Vsak začetek je težak, zlasti začetek konca. - Poročeni moški živijo dlje kot neporočeni - prav jim je! - Pametnejši odneha, neumnejši vztrajamo. - Kar lahko narediš danes, ne odlašaj na jutri, marveč reci, da si naredil že včeraj. - Prijatelja spoznaš v nesreči, prijateljica pa te vanjo spravi. - Kam plovemo? Povedal vam bom, ko bom ugotovil, od kod piha veter. - Naše gospodarstvo šepa, strokovnjaki pa mu natikajo čevlje z visoko peto na daljšo nogo. - Laž ima kratke noge - zato navadno obuje čevlje z visoko peto. - Kdor visoko leta, nizko pade; ali naj to pomeni, da tisti, ki nizko leta, visoko pade? - V življenju moramo vse plačati, ampak dokler smo mladi, imamo popust. - Na koncu vedno zmaga resnica, ampak na žalost smo šele na začetku. - Pri nas smo odpravili razrede - na železnici. - Proletarci vseh dežel, združite se! Zbirni center je Zahodna Nemčija. - Pesniki živijo večno, ampak na*

⁸⁰ Podčrtan je dodani komentar.

žalost šele po smrti. - Revolucija žre lastne otroke - pa tudi nekateri otroci žro lastno revolucijo. - Napitnina ponižuje delovnega človeka - ponižujte nas! - Lepša prihodnost je pred vrati - recite ji, naj pride jutri, danes se ukvarjamo z brezupno sedanjostjo. - Ljubezen gre skož želodec - kam? - Strah ima velike oči in mikrofone namesto ušes. - Ljubezen je slepa, zato se zaljubljeni radi otipavajo.

Prvi del aforizma *Revolucija žre lastne otroke - pa tudi nekateri otroci žro lastno revolucijo* je znan izrek, s katerim so voditelji revolucij opravičevali izgube v lastnih vrstah, čistke. Personificirana revolucija je povzdignjena visoko nad posameznika, ki vendarle ima čast, da je imenovan otrok – s temi figurami želi biti samo dejanje omiljeno. Aforizem je nastal po revoluciji, ko so jo njeni otroci, preživeli seveda, začeli izkoriščati, zažirati, žreti (torej je bila že mrtva). Aforizem namiguje na relativnost revolucionarne etike, na prilagajanje trenutnim razmeram, na izkoriščanje položaja in pridobitev, s pomensko figuro in obratom pa je pravzaprav parodirano tudi samo revolucionarno geslo.

Citat z eno spremenjeno besedo⁸¹: *Tudi slepa kura petelina najde.* [zrno] - *Človek sem in ničesar živalskega mi ni tuje.* [človeškega] - *O vseh problemih sem dobro dezinformiran.* [informiran] - *Ustanovimo zvezo kruhoborcev!* [borcev] - *Časi se spreminjajo in cene z njimi!* [mi] - *Kdor ne dela, naj vsaj je!* [ne] - *Živi in pusti druge, naj životarijo.* [živijo] - *Roka roko zviije.* [umije] - *Kdor reče A, bo rekel tudi AU.* [B]

⁸¹ Podčrtana je sprememba.

Aforizem *Roka roko zvije* je nastal s prenovitvijo pregovora *Roka roko umije*, ki pomeni, da 'človek povrne zlasti v neprijetnem, nedovoljenem položaju dobljeno pomoč s podobno pomočjo'. Začetek aforizma prikličje predlogo in njen pomen. Aforizem sloni na spremembi prvotne besede *umije* v *zvije*; besedi sta zvočno zelo podobni, se rimata, oblikovna sprememba je minimalna, medtem ko je pomenska velika. Umiti v pregovoru pomeni nekaj pozitivnega, poudarjena je vzajemnost, pomoč. Zviti roko pa nasprotno pomeni poškodovati – s prenovitvijo je izpostavljen drug, negativen prizvok sodelovanja (tudi pri negativnih dejanjih): pomen aforizma ni pričakovano ščitenje, ampak je nasproten od pričakovanja, je poškodovanje, rivalstvo, izdajstvo. Kakšen je učinek (tega) aforizma? Splošno veljavnim resnicam, ki so zakodirane v pregovorih (sentencah, sloganih, maksimah ...), jemlje njihovo samoumevnost in splošno veljavnost ter in jih dostikrat speljuje na njihova nasprotja.

Delno citirana predloga: *Kdor išče, ga najdejo!*⁸² ← *Kdor išče, ta najde!*
 - *Človek se uči, dokler ima mlado učiteljico.* ← *Človek se uči, dokler živi.* - *Če komu ponudiš prst - pazi na prstan!* ← *Če komu ponudiš prst, pa roko zagrabi.* - *Pesnik se rodi, govornik pa se slej ko prej izrodi.* ← *Pesnik se rodi, govornik postane.* - *Kdor se zadnji smeje, se bo smejal sam.* ← *Kdor se zadnji smeje, se najslajše smeje.* - *Kdor prej pride, ga prej zmeljejo.* ← *Kdor prej pride, prej melje.* - *Kjer se prepirata dva, ima direktor vedno prav.* ← *Kjer se prepirata dva, tretji dobiček ima.* - *Kdor visoko leta, ima nizkotne namene.* ← *Kdor visoko leta, nizko pade.* - *Kar ve eden, ne ve nobeden; kar vesta dva, ve pol sveta; kar vedo*

⁸² Podčrtan je aforizem.

trije, je vojna tajna. ← *Kar ve eden, ne ve nobeden; kar vesta dva, ve pol sveta; kar vedo trije, ve ves svet.*

Aforizem *Kdor prej pride, ga prej zmeljejo* ohranja začetek (osebkov odvisnik) pregovorne predloge *Kdor prej pride, prej melje* s pomenom 'prvi ima prednost' nespremenjen, drugi del pa vsebuje pomenski obrat ob minimalnih oblikovnih spremembah. V izvornem pregovoru in v aforizmu je v drugem delu glagol z istim korenem, čeprav obakrat v različnem figurativnem pomenu (prvič kot sestavni element frazema, drugič v pomenu 'uničiti, onemogočiti'), vršilec dejanja je pretvorjen v nosilca stanja.

Velerizem: »Ozrimo se na prehojeno pot«, je rekel tovariš, ki je to pot prevozil v avtomobilu. (A = *Ozrimo se na prehojeno pot*) - »Kri ni voda«, je rekel mesar in zvišal ceno krvavicam. (A = *Kri ni voda*) - Film je sedma umetnost, je rekel filmski kritik, ki je znal šteti samo do pet. (A = *Film je sedma umetnost*) – »Naj živi!« so mu vzklikali samo toliko časa, dokler je živel. (A = *Naj živi!*)⁸³

Vsi navedeni primeri izigravajo pomen citata. Izjava je lahko sama strukturirana kot rečenica, lahko pa tudi ne (*Poznal sem Slovenca, ki je zaželel ljudožercu, ki se je pripravljaj, da ga bo požrl, dober tek.* - *Poznam človeka, ki je takšen lažnivec, da se vedno ozrem v nebo, kadar mi reče dober dan; tudi sedma umetnost je reklo). *Kri ni voda* (izjava = A) je pregovor s frazeološkim pomenom 's človekovim temperamentom in njegovimi sorodstvenimi zvezami je treba računati', gre za sklop. Ko je izjava pripisana mesarju (govorec = B), je s tem postavljena v tržni kontekst (novo okolje = C), s tem pa je v interakciji*

zbanalizirano tudi sporočilo, modrost pregovora na najoprijemljivejšo – tržno – zakonitost v odnosih.

Čim bolj se bližam aforizmom, ki imajo vse manjšo (od zgornjih rečenic pa do rekel in nazadnje posameznih besed) kazalko, postaja tudi priklicani kontekst vse manj določno opredeljen, vse več je postopkov, ki se prepletajo in sistematizacija postaja vse težja. Poskušam navesti nekaj še razpoznavnih tipov, med njimi so nekateri izrazite leksikološke figure (prenovitve rekel, preigravanje večpomenskosti). To pomeni, da je frazem kot pomenska enota razstavljen na posamezne besede, ki ga sestavljajo; te posamezne besede so postavljene v nov kontekst in ustvarjajo različna razmerja do izhodiščnega frazema in njegovega pomena, lahko gre za nastajanje paradoksov, lahko za metaforizacije ...

Križanjske prenovitve:⁸⁴ *Ali bo konec sveta happy-end? - Da mu ne bi očitali ideoloških odklonov, je sleherni dan vadił vljudnostne priklone. - Če je privatna lastnina last privatnikov, ali je potem državna lastnina last državnikov?* V zadnjem aforizmu gre za križanjsko prenovitev samostalniških frazemov *privatna lastnina* in *državna lastnina*. Prvi je glede na razlago v SSKJ skup s term. soc. označenim pomenom 'lastninska pravica posameznika ali skupine do proizvodjalnih sredstev', drugi pa sestava - 'ki je last države'. Preigravanje obstaja v spregledu tega pomenskega razločka oziroma frazemskosti, saj sta frazema na površinski ravni enaka in nepoznavanje različnih razsežnosti

⁸³ Podčrtan je aforizem.

⁸⁴ Podčrtani so frazemi.

pomena naivno sprašuje naprej po strukturi izenačitvi posameznih besed: privatnik – državnik. Učinkovitost teh besednih obratov pa je v povezavi z dejanskim stanjem, v navezavi na kontekst: V sistemu, ki je vpeljal take termine, je bilo dejansko veliko megle okrog lastnine in marsikaj, kar naj bi bilo slabo definirana last države, je postalo last državnikov.

Pri nekaterih prenovitvah nastanejo nove metaforične zveze, postopek je **metaforizacija**: *Laže je zgraditi kačipot kot pot v komunizem. - Nekateri so zamenjali ljubezen do bližnjega z ljubeznijo do bližnjic. - Včasih si želim, za bi zamenjal pisalni stroj za strojnico. - Dandanes so v ljubezenski geometriji bolj pogosti mnogokotniki kot trikotniki.* Jedro zadnjega aforizma je frazem *ljubezenski trikotnik* (fraz. ekspr. 'mož, žena, moževa ljubica; mož, žena, ženin ljubimec'), katerega figurativni del razvije celo paradigmo z enkratno rabljenimi metaforami (ljubezenska geometrija, ljubezenski mnogokotnik).

Tem podobni so aforizmi, ki po strukturi spominjajo na definicije. Njihova vsebina je lahko paradokсна, antitetična, metaforična ... Primeri: *Zdomci so patrioti na specializaciji v tujini. - Ženska je nujno zlo, soproga je zlo, ljubica pa nuja. - Poslanec je človek, ki ga vsi nekam pošiljajo.*

Zadnji aforizem lahko razlagamo tudi s postopkom **etimologiziranja**. Takih primerov je še več: *Nekateri menijo, da so že dovolj samokritični, če samo kritizirajo. - Nekateri so zamenjali ljubezen do bližnjega z ljubeznijo do bližnjic. - Poroka je prvi korak do razporeke. - Ideologi so ljudje, ki so dognali, da se da od tujih idej prav dobro živeti.*

V naslednjem primeru je aforizem zgrajen na **večpomenskosti** besede *likvidirati* (1. 'odpraviti, uničiti, odstraniti', 3. 'usmrtiti po nalogu organizacije, gibanja ali posameznika'): *Pri nas smo kmečko vprašanje likvidirali enkrat za vselej tako, da smo likvidirali kmete.* Frazem, ki je ob tem tudi prisoten (*kmečko vprašanje*), je del socialističnega političnega besednjaka in sloga, iz katerega je prenesena tudi struktura aforizma. Še drugi primer: *Že velikokrat so mi policaji žvižgali, še nikoli pa mi niso ploskali.* Žvižgati je večpomenski glagol. V drugem pomenu (po SSKJ) izraža 'z žvižganjem dajati znamenja', v petem pomenu, ki ima kvalifikator ekspr., pa 'z žvižganjem izražati nezadovoljstvo, zlasti nad gledališko, filmsko predstavo'. Da je ta drugi pomen potrebno upoštevati, kaže sobesedilna povezava glagola žvižgati z glagolom ploskati, katerega upoštevanja vreden pomen je označen s kvalifikatorjem ekspr. 'izražati navdušenje, odobravanje sploh'. Z umestitvijo policijskega žvižganja v gledališče so policaji iz usmerjevalcev prometa oziroma iz usmerjevalcev dogajanja degradirani v gledalce, ki lahko ploskajo ali žvižgajo. Čeprav prva oseba v aforizmu prizna, da ji policaji še niso ploskali, prav s predstavo policajev v uniformah, ki v gledališču pridno ploskajo, zbuja smeh, ki je usmerjen v degradacijo nosilcev moči. Taki aforizmi imajo sprostitveno vlogo, vlogo družbenega ventila.

Prenos koda: *Slovenec Slovencu Slovenka.* ← Človek človeku volk; fraz. preg. 'v določenih okoliščinah se ljudje zelo sovražijo'. Ta tip je precej redek, saj od bralca zahteva veliko, najprej prepoznanje predloge samo iz koda

(enaka skladijska struktura, metrična shema ...), potem pa aktiviranje njene pomenske vsebine.

Aluzija:⁸⁵ *Opozarjamo cenjene stranke, da se je podjetje Scila integriralo s podjetjem Karibdo. - Dandanašnji izgubljeni sin ostane doma. - Absurdno je, če Miss Jugoslavije volijo tovariši in tovarišice. - Poznam ljudi, ki živijo od obresti, ki jih prinaša Marxov Kapital. - Sodobni neverni Tomaž verjame v socializem, samo če ga otipa v lastnem žepu. - Kajn je vložil prošnjo za posmrtno rehabilitacijo brata Abela.*

Aluzije so zelo učinkovito sredstvo, saj – navadno lastna imena – v zelo skrčeni obliki hitro aktivirajo bralčev spomin in njegovo vedenje v zvezi z njimi. Edini pogoj je, da je bralec razgledan, da pozna določen kulturni kod. Da so takšni aforizmi sveži, morajo priklicano predstaviti na izviren način in v prepoznavni perspektivi postaviti v kontekst, ki je bralcu poznan iz izkušnje. Zelo učinkovito je, če je sodobni kontekst predstavljen kar z retoriko, s kodom, značilnim za določeno jezikovno zvrst, na primer pravniški jezik. Osebni lastni imeni v aforizmu Kajn je vložil prošnjo za posmrtno rehabilitacijo brata Abela prikličeta svetopisemsko bratomorno zgodbo, v kateri je bil Abel ubit po nedolžnem. V aforizmu, v katerem na sodobni kontekst namigujejo pravne besedne zveze vložiti prošnjo in posmrtna rehabilitacija, se izjava najprej zdi paradokсна, vendar učinkovito odslikava paradokšno stanje v slovenski družbi, ki se skriva za pravnim besedjem.

⁸⁵ Podčrtana je kazalka, ki priklicuje širši kontekst.

Paronomazija: *Prepričan sem, da naše cenike sestavljajo ciniki. - Poneverjajo predvsem preverjeni. - Ženske najlaže lažejo leže.* Gre za besedne igre, ki nastanejo zaradi rabe besed z enako ali podobno zvočno figuro, vendar različnim pomenom.

Rima: *Od sklepa do ukrepa je dolga pot. - Danes seks, jutri eks! - Marsikatero revolucijo so že preklicali z resolucijo.* Rima kot zvočno paradigmatično sredstvo na sporočilno najpomembnejših mestih je učinkovita, ker v dvodelnih (pomensko antitetičnih) strukturah podkrepljuje napetost med podobno obliko in različnim pomenom.

Ostali so še aforizmi, ki ne vsebujejo nobene oprijemljive besedilne predloge. Postopki, ki so jim skupni s prej naštetimi, so izkoriščanje bralčevih presupozicij na najširši ravni. Ena od osnovnih je bralčevo pričakovanje, ki ga ima v zvezi z aforizmom kot žanrom. Definicije aforizem opredeljujejo kot zgoščeno, miselno zaostreno izjavo. Tu se odpira široko polje pomenskih in logičnih figur.

Natančnejša analiza pomenskih figur v tem kontekstu bi zahtevala svojo razpravo, tu navajam le dve najočitnejši, **antiteton** (*Srce imam na levi, denarnico na desni strani. - Poleti se ženske trudijo, da bi bile čim manj oblečene, a da bi prav vsega ne pokazale; pozimi pa, da bi bile čim bolj oblečene, a da bi vsaj nekaj pokazale. - Če želiš biti informiran, beri časopis; če hočeš biti dezinformiran, beri dva časopisa. - Včasih so bile ženske tako neumne, da so se delale pametne; danes pa so tako pametne, da se delajo neumne. - V starih časih so imele ženske široka krila in ozke nazore, dandanes*

*pa je ravno narobe. - Ko je človek mlad, hoče postaviti svet na glavo, pozneje pa se sam nanjo neštetokrat postavi, da bi se prilagodil svetu.) in **paradoksnost**, zaostreno do oksimorona (*Kakšna škoda, da so večne ljubezni tako kratkotrajne! - Smrt je cena nesmrtnosti. - Politiki se trudijo razdeliti svet na tri enake polovice. - Včasih so možgani ovira za pravilno mišljenje. - Veliki možje zrastejo po smrti. - Pogoji za konstruktivno diskusijo je, da imajo vsi diskutanti enaka stališča. - Ali na predvolilnem sestanku v paradizu obljublajo volilcem pekel?*).*

3.2.3 Tematika

Naj na kratko strnem tematske stalnice Petanove aforistike, kakor so razvidne iz prikaza opusa in iz analize posameznih aforizmov.

Kot so opazili recenzenti, pisci spremnih besed in ocenjevalci, je Petanov aforizem večinoma v vlogi politične satire. Značilna zanj je hitra odzivnost na politične spremembe, aktualnost. Tudi med analiziranimi je bilo daleč največ (polovico vseh) političnih, določneje: v polemičnem ali vsaj kritičnem odnosu do konkretnega (komunističnega, postkomunističnega) političnega sistema. Znotraj tega širšega področja se da prepoznati kritiko ideološke omejenosti (*Poznamo tudi takšne marksiste, ki so Marxa obrili, marksizmu pa prilepili brado.*), ideološkega in političnega enoumja (*Razbili so mi glavo, da bi vanjo vtaknili svoje ideje. - Včasih so možgani ovira za pravilno mišljenje. - Mnenja se krešejo toliko časa, dokler se ne vname grmada, na kateri zažgejo vse tiste, ki imajo drugačno mnenje.*), političnega nadzora (*Človek mora včasih misliti s tujo glavo, da bi si ohranil svojo. - Človek, ki nima*

dlake na jeziku, tvega, da ga bodo slej ko prej obrili po glavi. - Strah ima velike oči in mikrofone namesto ušes.), birokratizacije (Čim bolj država admira, tem več imamo državnikov. - Človek, ki ga pokopljejo na državne stroške, je navadno tudi živel na državne stroške.), političnega povzpetništva (Če zapiha nov veter, se najprej upognejo prazne glave. - Prazne glave slej ko prej splavajo na površje. - Politična linija je ravna črta, ki po potrebi zavije v levo ali v desno. - Karierist misli s komolci.), policijske prisile (Pendrek je v državni službi.), izrabljanja družbenih institucij v ideološke namene (Zgodovinarji ponarejajo preteklost, ideologi prihodnost.), kulta osebnosti (Nesreča je, če ima majhna država preveč velikih ljudi. - V senci velikih ljudi je shirala že marsikatera država.) in zavajanja množic (Država se bori proti alkoholizmu tako, da nikoli ne natoči državljanom čistega vina. - Najboljši voditelj je tisti, ki zna najbolje druge voditi za nos. - Poznam državo, v kateri so novinarske race z zakonom zaščiteni divjadi. - Če želiš biti informiran, beri časopis; če hočeš biti dezinformiran, beri dva časopisa.).

Politična vprašanja se mnogokrat vežejo z gospodarskimi; v njih je na udaru zgrešena ekonomska politika, ki se opravičuje z ideološkimi sredstvi (*Skoraj vsi naši gospodarski računi so računi brez krčmarjev. - Pri nas smo kmečko vprašanje likvidirali enkrat za vselej tako, da smo likvidirali kmete. - Naše kmetijstvo ni produktivno, ampak humano: imamo več korit kot svinj. - Z novim dinarjem imamo stare težave. - Po mojem je nam bolj potrebna reforma gospodarstvenikov kot gospodarska reforma.*).

Obe vodilni področji se na širši, abstraktnejši ravni povezujeta z etičnimi vprašanji, ki so zaostrena v dihotomična razmerja vrednot in protivrednot, pameti in neumnosti (*Pri nas je vse narobe: namesto neumnosti smo obdavčili pamet. - Varujte se intelektualcev brez intelekta.*), poštenosti in pokvarjenosti (*Tudi človeška vest se je podražila. Danes se nihče več ne proda samo za skorjo kruha. - Tudi častna beseda je navsezadnje samo beseda. - Ljudje so postali neverjetno pokvarjeni: čedalje težje jih je ogoljufati.*) ...

Pogoste in razpoznavne teme, ki vsebujejo etična vprašanja, so: kultura (*Iz naše kulture so naredili karikaturu. - Tudi jaz sem za kulturno revolucijo, če je njen namen kultivirati revolucionarje. - Film je sedma umetnost, je rekel filmski kritik, ki je znal šteti samo do pet.*), literatura in odnos do nje (*Nič nimam zoper straniščno poezijo, če jo tiskajo na straniščnem papirju. - Pisateljem se slabo piše. - Pisanje med vrsticami se ne spleča, ker honorirajo samo vrstice. - Pisal je za prihodnje generacije, ampak honorarje je zahteval od urednikov svoje generacije. - V zadnjem času sem tolikokrat srečal Cankarja v slabi družbi, da se zanj resno bojim. - Vprašali so me, zakaj pišem. Odgovoril sem: »Zato, ker se s peresom na žalost ne da streljati.«*) in gledališče (*V karakternih vlogah so navadno najbolj prepričljivi igralci brez karakterja. - V državnih gledališčih je največ privatnih interesov. - V modernem gledališču potrebujejo šepetalca gledalci.*).

Satirično so prikazana nasprotja (videz in resničnost) v zvezi s slovenstvom in domoljubjem (*Zdomci so patrioti na specializaciji v tujini. - Bil je tako velik patriot, da je prodal domovino za več denarja, kot je bila v resnici*

vredna. - *Domovina je bila njegova prva ljubezen, toda poročil se je z drugo. - Kitajci se množijo, Slovenci pa delijo.*) ter znanjem in znanostjo (*Samo kdor malo zna, si veliko upa.*).

Glede odnosov med ljudmi je največjega zanimanja deležna ljubezen in odnosi med spoloma (*Če je človek srečen v zakonu, potem lahko rečemo zanj, da ima srečo v nesreči. - Ljubezen gre skož želodec - kam? - Statistike so ugotovile, da se več ljudi loči kot poroči zavoljo ljubezni. - Včasih so bile ženske tako neumne, da so se delale pametne; danes pa so tako pametne, da se delajo neumne. - Če človek priseže zvestobo do groba, navadno ne misli na svoj grob. - Obljubila mu je zvestobo do konca življenja, zato si na vse kriplje prizadeva, da bi mu skrajšala življenje. - Ljubezen je slepa, zato se zaljubljeni radi otipavajo. - Ženska je nujno zlo, soproga je zlo, ljubica pa nuja. - Bila je to ljubezen na prvi pogled. Po poroki pa sta ugotovila, da je bil on kratkoviden, ona pa daljnovidna.*).

Sledi širša problematika v zvezi z življenjem nasploh (*Življenje postaja življenjsko nevarno. - Ko je človek mlad, hoče postaviti svet na glavo, pozneje pa se sam nanjo neštokrat postavi, da bi se prilagodil svetu. - Živi in pusti druge, naj životarijo.*), vprašanja smisla, minevanja, modrosti, razpetosti med spomine preteklosti in upanje ali strah prihodnosti (*Kar zadeva preteklost, sem velik optimist.*), nasprotje mladosti in starosti (*Ali je to tudi napredek, če so že mladeniči senilni?*) in smrti (*Smrt je naravni konec nenaravnega življenja.*). Čiste jezikovne igre brez tendence navzven so redke.

Splošni vtis, ki ga na najširši ravni aforizmi pustijo, je pesimističen, včasih bojevito in ostro satiričen ali ironičen, včasih humorno sproščujoč ob paradoksih, večkrat ciničen in resigniran. Perspektiva je bila razvidna tudi iz obravnavanih postopkov, v katerih aforizmi korelirajo s presupozicijami, ki se nanašajo na bralčev spoznavni in etični odnos do tem. Zelo pogosto gre za sprevračanje, prikazovanje nasprotja med pričakovanim in dejanskim, videzom in resničnostjo.

Za prevladujočimi perspektivami se kaže ne le slab družbeni sistem, ki je potreben kritike (vloga politične satire v socialističnih državah), ampak se aforizem sam razkrije kot nekakšen odvod racionalističnega nelagodja ob paradoksih življenja; to nelagodje se razrešuje s konkretno satiro ali pa redkeje s paradoksnostjo na jezikovni ravni, v besedni igri. Najbrž aforizem ni po naključju cvetel ravno v razsvetljenstvu. Če se paradoksnost razpre, postaja literarna (v pomenu literarne umetnosti), vendar ta tendenca v Petanovih aforizmih ni prevladujoča.⁸⁶

⁸⁶ Bliže temu je Cioranov aforistični opus, po drugi strani pa se iz poezije aforizmom bliža Deklevov *Panični človek*. Natančnejša analiza meja med poezijo in aforistiko bi zahtevala novo delo.

4 Sklep

Predstavila sem kratko zgodovino aforizma ter ga opredelila kot posebno obliko kratke gnomične proze. Pri tem sem upoštevala spoznanja tradicionalne literarne vede in strukturalizma: aforizem ima znanega avtorja, je besedilno samostojen, običajno obsega en stavek, ima lastnosti splošne izjave, nasprotujoče veljavnosti in estetska funkcija v njem se prvenstveno uveljavlja z inovacijo.

Inovacija (sprevrčanje, prenavljanje) se nanaša na druge kulturne in jezikovne vzorce, bralčeve presupozicije, ki so prepoznane kot splošno veljavne in delujejo kot klišeji, avtomatizmi. Aforizem lahko v najširšem smislu opredelimo kot izrazito medbesedilno pojavnost. Vsem verbalno (strnjeno besedilno z uporabo citatov, razpršeno s posameznimi aluzivnimi besedami ter zgolj strukturno) ali neverbalno priklicanim presupozicijam je skupno izražanje splošno veljavnega. Aforizem s sprevrčanjem splošno veljavnega in pričakovanega trga stvari iz njihove ustaljenosti, postavlja pod vprašaj vsebino parol, pregovorov, klišejev. Estetska funkcija, ki se v teh aforizmih uveljavlja z različnimi postopki koreliranja s predlogami, pa je sama podrejena apelativni. Zelo pomembna je perspektiva; pogosto je markirano satirična, parodična ali ironična ali tudi cinična.

Analiza je pokazala, da približno četrtnina po antološkem ključu v analizo zajetih Petanovih aforizmov s citatnim parafraziranjem prenavlja rečenice; to je jedrni in najbolj oprijemljiv postopek koreliranja aforizmov s predlogami. Čim bolj

razpršena in čim manjša je kazalka (od rekel do posameznih besed z aluzivno vlogo), tem bolj se medbesedilni postopki prepletajo in delujejo v različne smeri človeškega pričakovanja. Z leksikološko-frazeološkega stališča gre za različne tipe prenovitev (od preprostih do križanjskih) ter pomenskih prenosov. Čeprav sta paradoksnost in antitetičnost kot pomenski figuri zelo pogosti, pa na principu izigravanja logičnih presupozicij delujejo tudi tisti aforizmi, ki ne korelirajo s konkretnimi besedili in njihovim okamenelim pomenom, ampak s splošnimi človeškimi predstavami o tem, kakšen bi svet moral biti.

Tematsko Petanovi aforizmi raziskujejo človeško v koordinatah etičnega in družbenega. Jedrni del je v vlogi politične satire. Nasprotje med resnico in videzom, vrednotami in protivrednotami pa je prikazano še na drugih področjih človekove dejavnosti, kot so: gospodarstvo, kultura, odnosi med spoloma, domoljubje, življenje nasploh ... Petan skoraj nima aforizmov, ki ne bi bili estetsko oblikovani in bi hkrati v sebi ne nosili nikakršne osti proti splošno veljavnemu, na videz samoumevnemu.

Aforizem izpostavlja nasprotje med videzom in resničnostjo. Z varne razdalje presoja to razmerje; perspektiva je satirična, komična, cinična, parodična ... Paradoksnost med nasprotji je družbeno in ne zgolj estetsko angažirana, vendar ne gre za resen akcijski angažma, ampak le za sproščanje s kratko in intenzivno zaposlitvijo bralca na fiziološki (smeh), čustveni (jeza ...) in predvsem razumski ravni (strinjanje, polemika ...).

Problematika se tako odpira naprej, po eni strani v raziskovanje satire, zlasti politične, po drugi v celotni Petanov opus in v njegov delež pri slovenski

politični satiri. Pri tem so zanimiva vprašanja občutljivih mej med politično aktualnostjo in posredno družbeno angažiranostjo, med literaturo v aforistični obliki in pamfletom, ki pa segajo čez okvir te naloge.

5 Viri in literatura

A

Emile Cioran: O nevšečnosti biti rojen: 1973. *Nova revija* 14, št. 162 (oktober 1995). 73-82.

Emile Cioran: Priznanja in prekletstva: 1987: Ta pogubna bistrovidnost. *Nova revija* 14, št. 162 (oktober 1995). 90-98.

Emile Cioran: Razpetost: 1979: Zarisi vrtoglavosti. *Nova revija* 14, št. 162 (oktober 1995). 82-89.

Emile Cioran: Silogizmi bridkosti: 1952: Atrofija besede. *Nova revija* 14, št. 162 (oktober 1995). 66-72.

Francoski moralisti: Pascal, La Rochefoucauld, La Bruyère, Vauvenargues, Montesquieu, Chamfort, Rivarol. Spremna beseda in izbor: Djurdja Flerè. Knjižnica Kondor 166. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1977.

Stanislav Ježi Lec: *Neočešljane misli*. Beograd: Narodna knjiga, 1983.

Žarko Petan: *Aforizmi od A do Ž*. Ljubljana: CZ, 1989.

Žarko Petan: *Avtobiografija*. Ljubljana: MK, 1972.

Žarko Petan: *Do amena in naprej*. Ljubljana: DZS, 1994.

Žarko Petan: *Izbrani aforizmi*. Spremna beseda: Andrej Inkret. Ljubljana: DZS, 1981.

Žarko Petan: *Koledar aforizmov*. Ljubljana: MK, 1995.

Žarko Petan: *Pred nami potop*: aforizmi. [Ljubljana]: Littera picta, 1992.

Žarko Petan: *Prepovedane parole*. Ljubljana: DZS, 1966.

Žarko Petan: *Slečene misli*. Ljubljana: MK, 1969.

Žarko Petan: *Telefonski imenik*. Ljubljana: MK, 1974.

Žarko Petan: *Tisoč in en aforizem*. Ljubljana: CZ, 1986.

Ta pametne: jugoslovanski aforizem. Ur. Žarko Petan in Tone Pavček. Ljubljana: CZ, 1983.

Srbski aforistični krog I, II, III . *Naši razgledi* 37, št. 15, 16, 17 (12. 6. – 9. 9. 1988). 476, 500, 524.

David Tasič: *Grafiti*. [Ljubljana]: Karantanija, 1992.

B

- Aforizme ljubijo povsod: popotovanje od Hamburga do Wroclawa. *Delo* 39/1990, št. 10 (17. 8.). 434-435.
- Rado Bordon: Papir marsikaj prenese, celo resnico ... *Delo* 1969, št. 311 (13. 11.). 12.
- Delo* 17/1975, št. 59 (12. 3.). 8.
- Delo* 21/1979, št. 242 (16. 10.). 9.
- Delo* 24/1983, št. 203 (2. 9.). 6.
- Dialogi* 15/1979, št. 11. 692-294.
- Dolenjski list* 26/1975, št. 16 (17. 4.). 31.
- S. F.: Kovič in Petan v nemščini. *Naši razgledi* 32/1983, št. 20 (21. 10.). 586.
- Helena Grandovec: Pesimist z dobrimi nameni. *Večer* 44/1988, št. 12 (16. 1.). 22.
- Branko Hofman. *Knjižna polica* 1/1966, št. 3 (20. 11.).
- Jože Horvat: Literaturo (še) radi beremo – pisati je nočemo več? *Delo* 32/1990, št. 273 (22. 11.). 5.
- J. H.: Petanovim aforizmom se ne smehljamo le doma. *Delo* 23/1981, št. 276 (27. 11.). 11.
- J. H.: Skoki iz knjige v bralčevo glavo: Tuji glasovi o našem piscu. *Delo* 33/1991, št. 112 (16. 5.). 14.
- Anderj Inkret: Branje. *Naši razgledi* 1972, št. 20 (27. 10.). 557-558.
- Knjiga '73*, št. 11/12. 588.
- Knjiga '74*, št. 10/11. 503.
- Knjiga '75*, št. 3/4. 117-118.
- Rajko Korošec: Izborne iskricice. *Delo* 24/1982, št. 174 (29. 7.). 8.
- Wolfgang Kraus: Besede urežejo kot nož. *Naši razgledi* 29/1980, št. 1 (11. 1.). 31.
- Le livre slovène* 26/1988, št. 1-2. 122-123.
- Ženja Leiler: »Papir vse prenese, zlasti toaletni papir«. *Delo* 37/1995, št. 21 (26. 1.). 8.
- Vesna R. Marinčič: Slovenski aforizmi v nemški izvedbi. *Delo* 34/1992, št. 271 (23. 11.). 3.
- M. Markelj: Stotnije ostrih puščic. *Dolenjski list* 38/1987, št. 8 (26. 2.). 15.
- Marjeta Novak: Satira je predvsem boj zoper neumnost. *Delo* 23/1981, št. 33 (11. 2.). 9.

- Petanovi aforizmi v nemškem prevodu: iz tujega tiska. *Delo* 37/1995, št. 166 (20. 7.). 12.
- Petanovo »Nebo na kvadrate« v nemščini. *Dnevnik* 31/1982, št. 10 (12. 1.). 6.
- Denis Poniž: Aforizmi za vsakdanjo (in posebno) rabo. *Dnevnik* 31/1982, št. 130 (15. 5.). 7.
- Janez Povše: Zgovorni aforizmi Žarka Petana. *Primorski dnevnik* 43/1987, št. 7 (9. 1.). 9.
- Primorski dnevnik* 38/1982, št. 84 (24. 4.). 4.
- Janez Rotar: Trenutno je satira pri nas pač šibka. *Dialogi* 1970, št. 1. 56-58.
- Dimitrij Rupel. *Naši razgledi* 1969, št. 24 (19. 12.). 730.
- Slavko Rupel: Tudi satira se v slovenski književnosti v zadnjem času popolnoma uveljavlja. *Primorski dnevnik* 22/1966, št. 220 (25. 9.).
- Sl[avko] Ru[pe]l. *Primorski dnevnik* 1972, št. 233 (3. 10.). 4.
- Lojze Smasek: Kabaret v gledališču. *Dnevnik* 30/1981, št. 176 (30. 6.). 5.
- Lojze Smasek: Ostro, izvorno. *Večer* 46/1990, št. 264 (12. 11.). 6.
- L. S.: Aforizmi za vse leto. *Večer* 39/1983, št. 289 (15. 12.). 5.
- L. S.: Petan v nemščini. *Večer* 35/1978, št. 262 (9. 11.). 6.
- J[ože] Sn[o]j: Nuja osebne izpovedi. *Delo* 1972, št. 238 (1. 9.). 6.
- Sodobnost* 45, št. 1/2 (1997). 45-55.
- Tine Stiplošek: Mojster aforizma. *Dnevnik* 24/1975, št. 99 (11. 4.). 5.
- Branko Šömen: Neprimerne parole. *Dnevnik* 28/1979, št. 114 (26. 4.). 8.
- Uspeh Petanovih aforizmov. *Naši razgledi* 30/1981, št. 3 (13. 2.). 82.
- Velik Petanov uspeh. *Večer* 41/1985, št. 218 (19. 9.). 4.
- Milovan Vitezović: Nespodobne parole. *Naši razgledi* 28/1979, št. 6 (23. 3.). 179-180.
- Herman Vogel: Pikri kronist. *Tedenska tribuna* 1972, št. 35 (30. 8.). 13.
- V[i]li V[uk]: Domiselna bodljivost. *Večer* 22/1966, št. 214 (15. 9.).
- V[i]li V[uk]: Odkod piha veter? *Večer* 30/1972, št. 206 (5. 9.). 11.
- France Vurnik: Dve satirični novosti. *Dnevnik* 1972, št. 237 (1. 9.). 5.
- France Vurnik: Petanovi aforizmi. *Dnevnik* 1972, št. 231 (26. 8.). 5.
- Joža Zagorc: Vznemirjenost, ki pomirja. *Delo* 1972, št. 281 (14. 10.). 25.
- Marek Zybura: Vse v najlepšem neredu: uvod v knjigo izbranih aforizmov Žarka Petana, ki bo letos izšla v poljskem prevodu. *Naši razgledi* 41, št. 4 (21. 2. 92). 123.

C

Brockhaus Enzyklopädie. Mannheim: F. A. Brockhaus, 1986-1994.

J. A. Cuddon: *A dictionary of literary terms*: Revised edition. Penguin reference book, 1976¹, 1979³.

Enciklopedija Slovenije I. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987. 11-12.

Marko Juvan: *Domači Parnas v narekovajih: Parodija in slovenska književnost*. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura, 1997.

Marko Juvan: *Imaginarij Krsta v slovenski literaturi: Medbesedilnost recepcije*. Ljubljana: Revija Literatura, 1990.

Marko Juvan: Književne odnosnice v poeziji Vena Tauferja. *SR* 33/1985, št. 1. 51-70.

Marko Juvan: Pjesme u stereofniji: Intertekstualne figure i čitanje. *Tropi i figure*. Ur. Živa Benčić in Dunja Fališevac. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1995 (Zavod za znanost o književnosti). 503-542.

Matjaž Kmecl: *Mala literarna teorija*. Ljubljana: Borec, 1976.

Janko Kos: *Očrt literarne teorije*. Ljubljana: DZS, 1994.

Peter Krupka: *Der polnische Aphorismus. Die »Unfrisierten Gedanken« von Stanisław Jerzy Lec und ihr Platz in der polnischen Aphoristik*. München: Verlag Otto Sagner, 1976. 46-81.

Heinz Krüger: *Über den Aphorismus als philosophische Form*. München: Edition Text + Kritik, 1988.

Erika Kržišnik: Norma v frazeologiji in odstopi od nje v besedilih. *SR* 44/1996, št. 2. 133-154.

Erika Kržišnik: Prenovitev kot inovacijski postopek. *Slava* 1987, št. 1. 49-56.

Erika Kržišnik: *Slovenski glagolski frazemi*: Doktorska disertacija. Ljubljana, 1994.

Erika Kržišnik: Tipologija frazeoloških prenovitev v Cankarjevih prozih besedilih. *SR* 38/1990, št. 4. 399-420.

Literatura. Leksikoni Cankarjeve založbe. Ljubljana: CZ, 1987⁴.

Franz H. Mautner: Der Aphorismus als literarische Gattung. *Der Aphorismus: Zur Geschichte, zu den Formen und Möglichkeiten einer literarischen Gattung*. Urednik Gerhard Neumann. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1976. 19-74.

Franz H. Mautner: Maxim(e)s, Sentences, Fragmente, Aphorismen. *Der Aphorismus: Zur Geschichte, zu den Formen und Möglichkeiten einer literarischen Gattung*. Urednik Gerhard Neumann. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1976. 399-412. [Objavljeno tudi v

Maksimy, sentencije, fragmenty, aforizmy. *Pamiętnik literacki* LXIX, 1978, z. 4. 297-307.]

Wolfgang Mieder: »Vse v najlepšem neredu« – je v Petanovih pregovornih aforizmih: Iz tujega tiska. *Delo* 36, št. 45 (24. 2. 94). 14-15.

Joseph Paternost: Strukturalni in sociolingvistični komentar k aforizmom Žarka Petana in Iva Antiča. *SR* 44/1996, št. 1. 32-41.

Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte. Berlin: 1958².

Rečnik književnih termina. Beograd: Nolit; Institut za književnost i umetnost u Beogradu, 1985.

Slovar slovenskega knjižnega jezika. Ljubljana: DZS, 1994.

Slovenska književnost. Leksikoni Cankarjeve založbe. Ljubljana: CZ, 1996.

Svetovna književnost. Leksikoni Cankarjeve založbe. Ljubljana: CZ, 1984.

Jože Toporišič: K izrazju in tipologiji slovenske frazeologije. *JiS* 1973/74. 273-279.

Silva Trdina: *Besedna umetnost II*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1981¹⁴.

France Verbinc: *Slovar tujk*. Ljubljana: CZ, 1987⁸.

Ada Vidovič Muha: Nekaterje jezikovnosistemske lastnosti strokovnih besednih zvez. *XXIV. SSJLK* 1988. 83-91.

Žarko Petan. Zbirka Dokumenti Slovenskega gledališkega in filmskega muzeja, letnik 30, št. 62-63. Ljubljana: Slovenski gledališki in filmski muzej, 1995.